

Date of Publication 10th Posted on Every Month

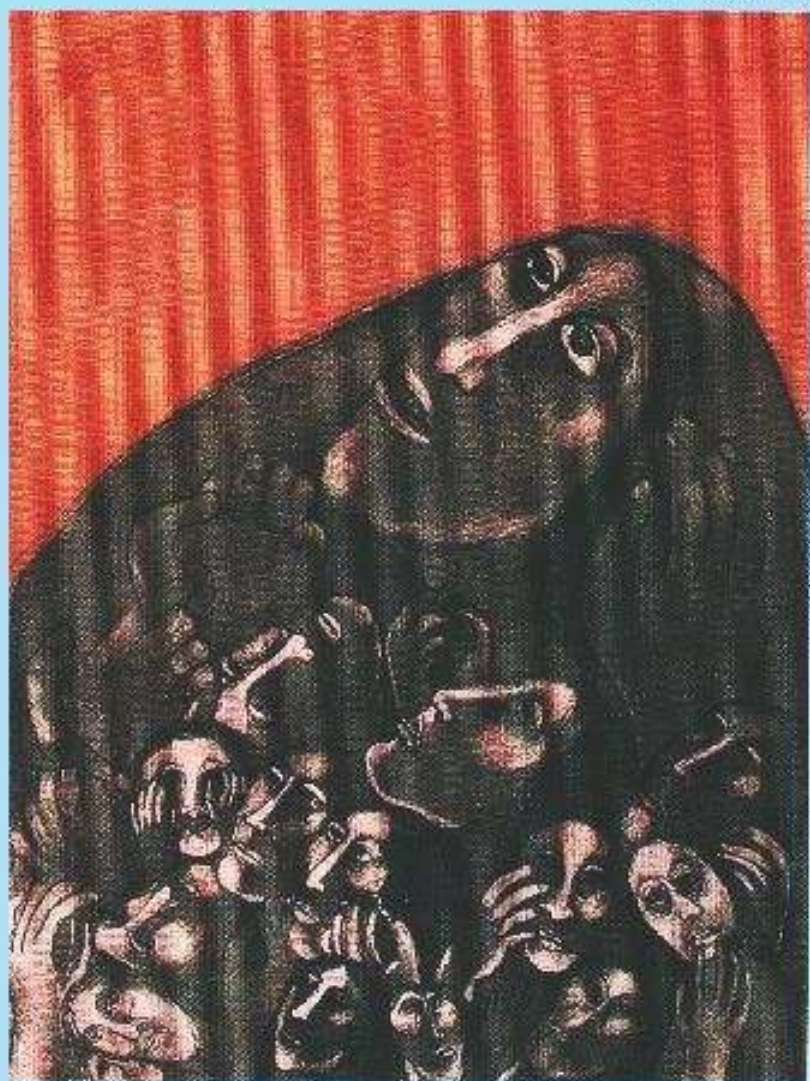
રૂ. ૨૦

સમાનો મત્ર: । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

वर्ष : ८

स्थापना वर्ष : १९६०

ईशुआरी : २०१५

अंक : ७

धीरु परीभ
प्रमुभ

परामर्शनसमिति
रतिवाल बीरीसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमन्त्री

तन्त्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ .०० क. ला. स्वाध्यायमंडिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ¹/₁₅₇₅₀ મત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
- 'પરબ' સંવર્ધક :** ગુજરાત સ્ટેટફર્ટીલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ. વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૬

સાહિત્ય

- પ્રમુખપદેથી : સાહિત્ય અને કલ્પના, ધીરુ પરીખ 6
- કવિતા : ત્રણ કાવ્યો, નલિન રાવળ 11, બધે સરખી ઉદાસી છે ?,
ગુજન ગાંધી 12, પાંચ રચના, મનોહર ત્રિવેદી 13, પુત્રવધૂને,
હરીશ મીનાશ્રુ 16, ફૂટબોલ, રાજેન્દ્ર પટેલ 18
- વાર્તા : અબોલ, સંજય ચૌધરી 19, મઘીની માનતા, ગોરધન
ભેસાણિયા 26
- નિબંધ : મને હું મળી ગયાની વાત !, સતીશ વૈષ્ણવ 32
- કેન્દ્રિયત : ગઝલ અને હું, જલન માતરી 37
- વાર્તાલાપ : કવિશ્રી દિલીપ ઝવેરી સાથે આકાશવાણી-વાર્તાલાપ, રમણીક
સોમેશ્વર 43
- પ્રાસંગિક : લા.દા.ને પ્રિય છે હમારે ચૌધરીસાહેબ ! લાભશંકર ઠાકર 51
- 28મું જ્ઞાનસત્ર
- આચમન : સર્જતા સાહિત્યનાં લેખાંજોખાં : અનિવાર્ય અને
ઉપયોગી, મનસુખ સલ્લા 54
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : આકાશની ઉડ્ડયન લિપિ - ઉપનિષદની ઋચાઓ, પ્રવીણ
ગઢવી 61, વિસંવાદમાં સંવાદની શોધ, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ 66,
વિકર્ણ : મહાભારત પર આધારિત વિત્તવાન લઘુનવલ, બાબુ
દાવલપુરા 69, 'માણસ તોયે મળવા જેવો' અર્થાત્ મકરંદ
મુસળે, ડૉ. રશીદ મીર 75, 'ગુલાબનું ફૂલ અને સપ્તરંગી
વીંટી' વિશે, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી 79,
- આવરણચિત્ર
- સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 82
- આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 83
- આ અંકના લેખકો : 89

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં તરંગ અને કલ્પનાની ભેદરેખા કોલરિજે વિગતે ભલે ચર્ચા ઢોય, પરંતુ તેની પૂર્વે આ બંને બાબતે વિચારણા થયેલી છે. સામાન્ય રીતે તો કલાકૃતિના સર્જનમાં કઈ માનસિક પ્રક્રિયા કાર્યરત ઢોય છે તેની ચર્ચાવિચારણામાંથી કલ્પના શું છે તેની સમજ બાબતે કઈ માનસિક પ્રક્રિયા કામ કરી રહી ઢોય છે તે અંગે ચિંતન થયેલું છે. આમ, આ રીતે કલ્પના એ માનસિક પ્રક્રિયા છે, જોકે ઍરિસ્ટોટલ એની કલાવિવેચનામાં કોઈ માનસિક મહત્તાને સ્વીકારતા નથી. હોમર જેવાએ કલાને પુરાણો (Mythologies)ની સહાયથી ચિત્તમાં જે કંઈ ઉદ્ભવે છે તે કળા અને વિજ્ઞાનની અધિષ્ઠાત્રી દેવી (Muse)થી પ્રેરણા ઉદ્ભવે છે, જેને સ્મૃતિની પુત્રી ગણવામાં આવે છે. આ હતી કલ્પના વિશેની ગ્રીકોની સમજ. એમાં આમ એક આધિભૌતિક તત્ત્વની દેણગી મહત્ત્વની ગણાતી હતી. પાછળથી પ્લેટો આ કલ્પના વિશે ચર્ચા કરતાં એની 'Ion' (આયન) નામક રચનામાં આ પ્રમાણે અભિપ્રાય આપે છે :

'The poet is a light and winged and holy thing, and there is no invention in him until he has been inspired, and is out of his senses, and the mind is no longer to him.'

(કવિ તો એક હળવી, પાંખાળી અને પવિત્ર વસ્તુ છે અને જ્યાં સુધી એનામાં પ્રેરણા જાગ્રત ન થાય અને તે રીતે પોતાની જ્ઞાનેન્દ્રિઓથી પર ન થાય તથા એની ચિત્તશૂન્યતા વ્યાપે નહીં ત્યાં સુધી તેનામાં કોઈ નવીન શોધક બુદ્ધિ આવતી નથી.)

ઍરિસ્ટોટલ આવી પૌરાણિક કે રૂપકાત્મક વિચારણાને સંતોષકારક ગણતા નથી. તેઓ કલ્પના માટે જણાવે છે કે તે સ્વયંસ્ફૂરિત (instinctive) ઢોય છે. પણ સ્ફૂરણા થાય છે કેવી રીતે, ક્યાંથી તે આવે છે ? આવા પ્રશ્નો ત્યાર પછી ચર્ચાનો વિષય બને છે. કલ્પનાની ઉત્પત્તિ બાબતે મધ્યકાળમાં કોઈ માનસશાસ્ત્રીય વિચારણા જોવા મળતી નથી. તેને નિમ્ન પ્રકારનો તર્ક ગણવામાં આવતી. આગળ જતાં શેક્સપીઅર પોતાના નાટક 'અ મિડસમર નાઈટ્સ ડ્રીમ'માં આ કલ્પના વિશેનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છે :

'The lunatic, the lover and the poet,
Are of imagiatiion all compact;

... ..

The poet's eye in a fine frenzy rolling,
Doth glance from heaven to earth, from earth to heaven;
And, as imagination bodies forth
The forms of things unknown, the poet's pen

Turns them to shapes, and gives to airy nothing

A local habitation and a name.'

(પાગલ, પ્રેમી અને કવિ, તદ્દન સઘન કલ્પનાના છે. કવિની દષ્ટિ સરસ આવેગયુક્ત અવસ્થાએ સ્વર્ગથી પૃથ્વીલોક તરફ અને પૃથ્વીલોકથી સ્વર્ગ પ્રતિ ઘૂમતી રહે છે; અને કલ્પના સાકાર થાય છે ત્યારે અજાણી બાબતો-ચીજોનાં રૂપને કવિની કલમ સાકાર કરે છે અને જે કંઈ હવાઈ છે તેને સ્થાનિક બનાવીને નામ આપે છે.)

શેક્સપીઅરે આમ સર્જકની કક્ષાએ કલ્પનાનો મહિમા શો છે તે વર્ણવ્યું છે. વાસ્તવમાં જે કંઈ આ ભૌતિક જગતમાં જોવા મળે છે તેને પોતાની સર્જકતાને બળે નવીન રૂપે સર્જક વ્યક્ત કરતો હોય છે ત્યારે જે ચિત્તાવસ્થામાં એ રમમાણ હોય છે તે તેનો કલ્પનાલોક બની રહે છે.

પ્રથમ ઈલિઝાબેથના સમયગાળાના સર્જકો કલ્પના વિશેની પ્લેટોની વિચારણા-વિભાવનાથી જુદા પડે છે. તેઓનું માનવું છે કે કવિતા વિચારશક્તિની પાર જઈને કે પર થઈને સત્યને ચીંધે છે. આ ખ્રિસ્તી નવ્ય-પ્લેટોવાદની અસર છે કે કલ્પના દૈવી અંશ છે. તે સ્વર્ગલોક અને પ્રકૃતિની સૃષ્ટિને જોડી આપે છે. આ વિચારને બેકન (Bacon) પોતાના પુસ્તક 'ધી એડવાન્સમેન્ટ ઓફ લર્નિંગ' (The Advancement of Learning)ની દ્વિતીય ખંડમાં કલ્પના વિશેની આ વિચારણાને આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે :

'Poetry... was ever thought to have some participation a divinesse, because it doth raise and erect the Minde, by submitting the shewes of things to the desires of the Mind, whereas reason doth buckle and bowe the Mind unto the Nature of things.'

(કવિતા હંમેશાં દૈવી તત્ત્વના કંઈક ફાળા તરીકે વિચારાઈ હતી, કારણ કે વસ્તુઓને મનની ઈચ્છાને સમર્પિત કરીને તે મનને ઊંચે લઈ જઈ ટટ્ટાર બનાવે છે, જ્યારે બુદ્ધિ તો વસ્તુઓની પ્રકૃતિ સુધી મનને સાંકળે છે અને નમાવે છે.)

અહીં મન અને બાહ્ય પ્રકૃતિના અનુસંધાનની વાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ જ ગાળામાં સર ફિલિપ સિડની પોતાના લેખ 'અપોલોજી ફોર પોએટ્રી' (Apologie for Poetrie)માં કલ્પના વિશે થોડી વધારે વિગતે અને સ્પષ્ટતાથી વાત કરે છે. એ કહે છે :

'Poetry is an art of imitation, for Aristotle termeth it in his word mimesis that is to say, a representing, counterfeiting, or figuring forth; to speak metaphiricaly a speaking picture, with this end - to teach and delight.'

(કવિતા અનુકરણની કળા છે, કારણ કે ઍરિસ્ટોટલ એને માટે 'માઈમેસીસ'*

* માઈમેસીસ = નકલ

શબ્દ વાપરે છે, એટલે કે રજૂ કરવું, બનાવટી કરવું કે આકૃત કરવું, રૂપકાત્મક રીતે કહેવું હોય તો આ તરફથી શિક્ષણ આપતું અને આનંદ આપતું એ બોલતું ચિત્ર છે.)

આમ, કલ્પના પ્રકૃતિગત ગતિવિધિરૂપ એક પ્રકારનું અનુકરણ બની રહે છે. આ અનુકરણ એટલે આપણી પંચેન્દ્રિય દ્વારા આપણે બાહ્ય પ્રકૃતિમાં જે અનુભવીએ છીએ તેને બુદ્ધિગત વિચારપ્રક્રિયાથી નવીન રૂપ આપવું. એ રૂપ જે સર્જાય છે તે મૂળ પર આધારિત છતાં નવ્ય રૂપ બની રહે છે. આ નવ્ય રૂપનું સર્જન જેનાથી થાય છે તે કલ્પનાશક્તિ છે. નિરંજન ભગતના એક કાવ્યની આ બે પંક્તિઓ જુઓ :

‘ચલ મન મુંબઈનગરી,
જોવા પુચ્છ વિનાની મગરી !’

અહીં આધુનિક વિકૃત નગરની વાત કરતાં કવિએ તેને ‘પુચ્છ વગરની મગરી’ કહી જે વાસ્તવિક છે તેને આધારે ચાક્ષુસ અનુભૂતિ દ્વારા પૂંછડી વગરની બેડોળ-વિકૃત મગરીની કલ્પના કરી છે.

તો કબીર વણકર હોઈ પોતાના વ્યવસાયમાંથી વસ્તુ પસંદ કરી તેને કલ્પનાના રંગે સાકાર કરી બતાવે છે :

‘ઝીની ઝીની બીની ચદરિયા.

... ..

જો ચાદર સૂર, નર, મુનિ ઓઢે, ઓઢ કે મૈલી કિની ચદરિયા;
દાસ કબીર જતનસે ઓઢી જ્યોં કિ ત્યોં ધર દિની ચદરિયા.’

કબીરે અહીં જે ચાદર વણવાની વાત કરી તે જીવનરૂપી ચાદર છે. આમ કલ્પનાનો આધાર ભૌતિક અનુભવો-ચીજો-પ્રસંગો પર રહેલો છે અને એની આંતર મન પર જે છાપ પડતી હોય છે તેને કવિ-સર્જક કોઈ ઐન્દ્રીય અનુભવવાણીથી અભિવ્યક્ત કરતો હોય છે.

પશ્ચિમમાં કલ્પના વિશેની જે વિચારણા ચાલી તેમાં સત્તરમી સદીમાં થોમસ હોબ્સ (Thomas Hobbes) થોડું પરિવર્તન લાવે છે. સાહિત્યિક સિદ્ધાન્તને થોમસ હોબ્સે માનસશાસ્ત્રીય દષ્ટિકોણથી એક નવું પરિમાણ આપ્યું. ધર્મશાસ્ત્રોએ આપેલા દષ્ટિબિંદુમાં એણે ભૌતિક અનુભવોથી થતા જ્ઞાનનો વધુ મહિમા કર્યો. એના મતે સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન માણસ પોતાની જ્ઞાનેન્દ્રિયના અનુભવથી પ્રાપ્ત કરે છે. ઈ. ૧૬૫૧માં લખાયેલી પોતાની વિખ્યાત કૃતિ ‘લેવિએથન’ (Laviathan)માં તે જણાવે છે :

‘...there is no conception in a man’s mind, which hath not at first totally, or by parts, been begotten upon the organs of sense.’

(...માણસના મનમાં એવો કોઈ ખયાલ નથી કે જે આરંભે પૂર્ણપણે કે આંશિક રીતે, ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત ન થયો હોય.)

એના મતે કલ્પના પર ન્યાયબુદ્ધિનો સંપૂર્ણ કાબૂ હોવો જોઈએ. એટલે કે બુદ્ધિગમ્ય ના હોય તેવા તરંગો કલ્પના બની શકતા નથી. આમ, કલ્પના માત્ર તર્કધારિત કોઈ અસંબંધિત વાત-વિચારને વ્યક્ત કરતી નથી, પણ તે રસાર્દ અભિવ્યક્તિને પોષે છે. આમ કલ્પના એ કોઈ પાગલનો લવારો નથી, પણ જ્ઞાનદગ્ધ-અનુભવી સર્જકની ભૌતિક સ્મૃતિને આધારે રચાયેલ નવ્ય સર્જનસૃષ્ટિ છે.

ત્યાર પછી જોહન લોકે (John Locke) ઈ. સ. ૧૬૯૦ની આસપાસ પોતાના દીર્ઘ નિબંધ ‘એસે કન્સર્નિંગ હ્યુમન અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ’ (Essay Concerning Human Understanding)માં જણાવ્યું કે માણસનું મગજ એક કાળા કાગળ જેવું છે. એના પર બાહ્યજગતની છાપો પ્રસરતી રહે છે. આ સ્મરણમાં સંગૃહીત બાહ્યજગતના અનુભવોને પછી સર્જક પોતાની સર્જનાત્મક મનઃસ્થિતિમાં પુનઃ જાગ્રત કરીને એને બુદ્ધિના સહારે રસાર્દ રીતે અભિવ્યક્ત કરતો હોય છે, જેમાં આ કલ્પનાશક્તિનો મોટો ફાળો છે.

ત્યાર પછી લોકની આ વિચારણાને એડિસને પોતાના ‘સ્પેક્ટેટર’ (Spectator) પત્રમાંના ‘ધ પ્લેઝર્સ ઓફ ધી ઈમેજિનેશન’ (The Pleasures of the Imagination) નામક લેખમાં વિગતે ચર્ચા છે. આ કલ્પનાશક્તિની કોઈ મર્યાદા નથી. સર્જકને તે રસાનુભવ કરાવવા નિર્મર્યાદ ઘૂમતી રહે છે. એડિસન પોતાના આ સ્પેક્ટેટરના ૪૧૭માં ક્રમે જણાવે છે કે –

“... any single circumstance of what we have formerly seen often raises up a whole Scene of Imagery and awakens numberless Ideas that slept in the Imagination.”

[...કોઈ પણ પ્રસંગ (કે બનાવ) જે અગાઉ આપણે નિહાળી ચૂક્યા હોઈએ તે આખો જ પ્રસંગ કલ્પનામાં ખડો થાય છે અને અનેક વિચારોને જન્માવે છે કે જે આપણી કલ્પનામાં સુષુપ્ત પડેલા છે.]

કવિ ન્હાનાલાલે ચાંદનીનો જે આહ્વાદક અને અવર્ણનીય અનુભવ કર્યો હશે તે તેમના ચિત્તમાં જડાઈ ગયેલો. એ અનુભવે જે અનેક કલ્પનો જન્માવ્યાં હશે તે આધારે તેમણે ‘ઇન્દુકુમાર-૧’ નાટકમાં આ પ્રમાણે ગીત રચ્યું છે :

‘ચન્દ્રીએ અમૃત મોકલ્યાં રે બહેન !

ફૂલડાંકટોરી ગૂંથી લાવ :

જગમાલણી રે બહેન !

અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું રે બહેન !’

અહીં ‘ફૂલડાંકટોરી’નું કલ્પન અને ‘જગમાલણી’નું સંબોધન તેમના કવિમાનસમાં ચાંદની રૂપી અમૃતનો જે આનંદ છવાયો હશે તેનું સુચારુ કલ્પનામઢ્યું શબ્દચિત્ર અંકાયું છે.

અંગ્રેજીમાં અઢારમી સદીના અંતે પ્રયોગમૂલક પરંપરા – empiricist tradition – સામે માથું ઊંચકનાર કવિ વિલિયમ બ્લેકે પોતાના ‘એવરલાસ્ટિંગ ગોસ્પેલ’ (Everlasting Gospel) કાવ્યમાં આલેખ્યું છે :

‘This life’s five windows of the soul
Distorts the Heaven from pole to pole,
And leads you to believe a lie

When you see with, not through, the eye.’

(આ જીવનમાં આત્માની પાંચ બારીઓ સ્વર્ગને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી બગાડી નાખે છે, અને તમને જુઠું માનવા તરફ દોરી જાય છે, જ્યારે તમે દષ્ટિ સોંસરવું નહિ પણ માત્ર આંખથી નિહાળો છો.)

અહીં બ્લેક માત્ર ઇન્દ્રિયોના અનુભવોથી પાર નીકળી જઈ મન-મગજથી અવલોકવાની બાબત પર ભાર મૂકે છે અને તેને તે કલ્પના લેખે આલેખે છે. અલબત્ત આ વિચારણા બાબતે પણ પછીના સર્જક-વિવેચકોમાં મતભેદ તો રહ્યા જ છે. ૧૯૫૩માં પ્રકટ થયેલા ટી.એસ. એલિયટના પુસ્તક ‘સિલેક્ટેડ પ્રોઝા’માં તેઓ કહે છે :

‘We have the same respect for Blake’s philosophy... that we have for an ingenious piece of home-made furniture : we admire the man who put it together out of the odds and ends about the house.’

એલિયટ કહે છે કે ઘરે તૈયાર કરેલા કોઈ કરામતવાળા રાચરચીલાનો એક ભાગ આપણી પાસે હોય છે, જેના માણસે ટુકડા ટુકડા ભેગા કરીને એમાંથી જે આકાર સર્જ્યો હોય તેને આપણે પ્રશંસીએ છીએ. એટલે કે માત્ર જે આકાર કે સ્વરૂપ આપણી સામે આવે છે તે ઘણા વિવિધ વિભાગોથી બનેલ હોય છે. આમ આપણો અનુભવ કલ્પનાજન્ય સર્જનમાં પરિણમે છે ત્યારે પણ તે પૂર્વેના વિવિધ છૂટક-તૂટક અનુભવોનો પણ તેમાં ફાળો હોય છે.

વાત એટલી જ છે કે ચિત્તમાં ભૌતિક અનુભવ એકત્રિત થતા રહે છે અને કોઈ પ્રેરક પળે તેમાંથી કલ્પનાને જોરે કોઈ કલ્પન નિષ્પન્ન થઈ કવિતામાં અવતરે કે ગદ્યકૃતિમાં અવતરે છે. આમ, સર્જનમાં કલ્પનાનો મહિમા શો છે તેની ચર્ચા થતી રહી છે અને અંતે તે, ઉપર જોયું તેમ, ચિત્તમાં સંઘરાયેલ કોઈ ઐન્દ્રીય અનુભવમાંથી કલ્પન કે કલ્પનો જન્મતા હોય છે તે આ કલ્પનાનો સર્જનાત્મક વિશેષ છે.

ત્રણ કાવ્યો | નલિન રાવળ

૧. પ્રેમીની ઉક્તિ

મેં હા પાડી

ત્યારે

એણે ના પાડી.

એણે હા પાડી

ત્યારે

મેં ના પાડી.

આમ હા-ના હા-ના કરવામાં

આખી જિંદગી વહી ગઈ.

૨. પ્રેમીજનોની ઉક્તિ

અમે

પ્રેમમાં પડ્યા (પર્ણપૂજે કોકિલે ટહુકા કર્યા)

ઊંડે અને ઊંડે ઊતરતા જ ગયા

પછી

લાગ્યું હવે બહાર આવવું જોઈએ.

બહાર આવ્યા

જોયું તો બધું જ બદલાઈ ગયેલું.

અમે

એકમેક સામે જોયું

પછી

એ

ઉત્તર બાજુ ચાલી ગઈ,

હું

દક્ષિણ બાજુ ચાલ્યો ગયો.

૩. ગૃહદાહની નાયિકા અચલાનું મનોમંથન

શોણ નદીના કાંઠે ઊભેલ આવાસમાંથી
નિહાળતી અચલા
નદીના ધસમસતા પ્રવાહને
સરખાવે છે
પોતાના હૃદયમાં ધસમસતા
લાગણીના દુર્દમ્ય પ્રવાહ સાથે :
એ
મહિમ ! પ્રેમાંકુરને જગવી
એકાએક ક્યાં ચાલ્યો ગયો ?
એ
સુરેશ ! પ્રેમનો ધગધગતો લાવા
મારા રોમેરોમ પર પાથરી
અશઘઝૂરીની એ અજાણ ભોમમાં
ક્યાં સમાઈ ગયો ?
હું અસહાય અચલા !
આ ભવરણમાં ક્યાં સુધી
આમ ને આમ ચાલ્યા કરીશ ?

બધે સરખી ઉદાસી છે ? | ગુંજન ગાંધી

બધે સરખી ઉદાસી છે ?
પણેથી સહેજ ત્રાંસી છે.
અમે હમણાં તપાસી છે,
ક્ષણોને તો કપાસી છે.
તમે બેઠા સિંહાસન પર ?
અને ઈચ્છાઓ દાસી છે ?
પછી સાંજે બતાવે છે,
છુપાવે જે અગાસી છે.
તમે મરીયમને કીધેલું ?
અલી ડોસાને ખાંસી છે.

૧. કોઈ સરનામું નથી.

તે વસે છે તે જગાનું કોઈ સરનામું નથી,
 પોતપોતાની વ્યથાનું કોઈ સરનામું નથી.
 સાંજ બોલી એટલું કે : તું કહે છે તો હશે—
 પણ અહીં ભળભાંખળાનું કોઈ સરનામું નથી.
 કયા સ્થળેથી શ્વાસ આવ્યા, કયા સ્થળે ચાલ્યા જશે ?
 દોસ્ત, એની આવ-જાનું કોઈ સરનામું નથી.
 કોણ આ આઠે પ્રહાર આપ્યા કરે છે ઓથ, જ્યાં—
 છાંયનું અથવા છજાનું કોઈ સરનામું નથી.
 ફૂલ મૂકી દે રગળતી મ્હેક, ના ચિન્તા કરે :
 છે ખબર કે આ હવાનું કોઈ સરનામું નથી.
 જન્મજન્માન્તર હું ભટકું છું હજીયે શોધવા—
 મૂળની મારી કયાનું કોઈ સરનામું નથી.

૨. હું તો જાગી ગૈ

હું તો જાગી ગૈ માટીની મ્હેકથી
 ખેલવેલો આવ્યો આષાઢ અહીં મધરાતે : વરસે છે ધીમે... ધીમેકથી
 ઓચિન્તા મારા આ અંધારા ઓરડાને
 અજવાળે આભેથી વીજળી
 વળ ખાતી જોઉં કોઈ બાલિકાની જેમ
 ગામસોંસરવી ક્યાંની ક્યાં નીકળી ?
 અટવાતી-અકળાતી થંભે જરીક : જરી ઊછળતી મોરલાની ગહેકથી
 કાંડું ઝાલીને મને પરણ્યાએ હોંશેથી
 નેવાંની ધાર નીચે ખેંચી
 રૂંવેથી ટેરવેથી નખથી બે હોટેથી
 પંડચમાંથી આખી ઉલેચી
 ધોધમાર ધબકારે એવું ભીંજાઈ, થતું : છૂટાં પડવું ન એકમેકથી
 હું તો જાગી ગૈ માટીની મ્હેકથી.

૩. એક અપરિચિતાને ઊંચિપટલમાં જોતાં...

(ઇન્દ્રવજા - સોનેટ)

દશ્યો પછી તો સહુ વિખરાયાં
તારી નિહાળી કમનીય કાયા.
જાગી ગઈ ભીતર કામનાઓ
ને રમ્ય ગૂંથી ગમતી કથાઓ :
એ પહાડ વૃક્ષો પથ કંદરાઓ
વેળા અને શીતળ છાંવડાઓ
ગોવાળ સ્કંધે રમતાં લવારાં
ઊઠ્યા હસી બે મધુ ઓષ તારા
ઘૂમ્યો અરે, જ્યાં તવ સંગ સંગ
વ્યાપી વળ્યો દેહ વિશે અનંગ.
રુગણાલયે મેં પળ એક જોઈ
તું દષ્ટિમાં દષ્ટિ જરીક પ્રોઈ -
ચાલી, પતિને કરી પૂર્ણ સ્વ-સ્થ
કિન્તુ અહીંયાં હું જ રોગગ્રસ્ત !

૪. થોડા દુહા

શું સાચું ? શું જૂઠું છે ? - એની શી પડપૂછ ?
મનમાં આવ્યું તો તરત પરનાં આંસુ લૂછ.
પીંછું ખરતું જોઈને નભ માંડે છે વાત :
પંખી જુદી રીતથી ફેલાવે નિજ જાત.
લોચન કીધાં બંધ તો ખૂલ્યાં સામે દ્વાર
અજવાળાનો ઓરડે તેં જ કર્યો સંચાર.
મારું મારું મેં કર્યું કશું ન લાગ્યું હાથ
તારું બોલ્યો તે ક્ષણે જગત સમાયું બાથ.
પરબ મેં માંડી તરસની જે આવે પી જાય
પાંપણના આ છાંયડે પંથી પોરો ખાય.
દેખાદેખીથી ગયા જોઈ બજારે ભીડ
બંધુ ! સમજણ ચૂકવી અમે ખરીદી ચીડ.
કાગળ કોરો આયનો હતો શું, ફેલેને, મૂઈ,
સાજણ એમાં નીરખ્યો ? બે આંખ્યું કાં ચૂઈ ?

૫. તમસ

માતાના ગર્ભમાં
એણે જ કાલવી-કાલવીને
મારી આંખોને ટમટમતી કરી
મારી શિશુતા પર કર્યો કુતૂહલનો લેપ
શરીર અને ચેતનાના કર્યા નવસંસ્કાર

ખોલ્યાં મુગ્ધતાનાં દ્વાર
મૂક્યું ચમચી-ચમચી વ્હાલ
ક્ષણભરમાં ચીતરી દીધું વિશ્વ
કરી આખ્યાં નકશીકામ કથાનાં-કથાનકોનાં

ચિત્ર-વિચિત્રનાં
શિલ્પ-સંગીતનાં
ભીતિ ભંગુર ભીંતનાં.

આપી વૃત્તિ
ટેરવે ટેરવે કૃતિ

પગને આખ્યાં ગંતવ્ય, મૂકી એમાં ગતિ
વચમાં મૂકી રતિ
કોરે મોરે મતિ
કૂણાકૂણા દાબથી
ઉઘાડીને

મારાં પોપચાંમાં મૂક્યું અનાવૃત્ત અજવાળું
એને નહીં સ્પર્ધા, ન રાગ
ન અસબાબ
બસ, સ્વીકૃતિ
જેવાં વન અને વન્ય
તમસને નહીં અજવાસ પણ અન્ય.

પુત્રવધૂને | હરીશ મીનાશ્રુ

૧

ભરતમુનિ

નોંધવાની વિસરી ગયા છે

તે સર્વ મુદાઓ તારે હસ્તક :

જરા જેટલી નમેલી ગરદને ફૂંદીનાની ડૂંખ ચૂંટતી આંગળીઓ

રત્નાકરની સ્મૃતિને સૂકવીને

લવણની અમસ્થી ચપટીમાં રૂપાંતર કરી મૂકતી

તર્જની અને અંગુઠાની અટપટી જુગલબંદી

ખેલંદાની જેમ

રસોઈઘરમાં ઘૂમતા તારા રસિક હાથ.

રાસનો ચોક અને રસોઈઘરનો ચોકો

હવે ઉભય તદ્દકાર

અઢી વાગ્યાની પેલી રસોઈ શોની ઍન્કર

ક્યારની બબડચા કરે છે તારા કાનમાં

એક ચમચી અજમો,

આધા ચમચ ધનિયા ને નમક સ્વાદ અનુસાર

(અક્ષર માત્રા ગણ યતિ ને ચમક નાદ અનુસાર,

મારા કાનમાં.)

મયૂર પર સવાર થઈને આવેલી

રસોઈ શોની ઍન્કર

નવી વાનગી ચાખે છે ને મારા અવાજમાં

ડિલિસિયસ ડિલિસિયસ એવું

સાચ્યા દિલથી બોલે છે

હું રસિકજન છું : આ ભૂખ મારું ભૂખણ છે

(વાંકદેખા નવરસિયા કવિઓ મને ખટસવાદિયો કહે છે)

મને કહેવા દે : તારા થકી

નવી જ વ્યંજના પ્રાપ્ત થઈ છે

મારા કુળની ક્ષુધાને.

૨

પૂર્વજોની નવી ભાષામાં
તારી નાભિની ફરતે
લખાઈ રહી છે એક કવિતા :
તે ઝબ્બે કર્યું છે અંતરીક્ષને.

સૃષ્ટિના સકળ આકારો
લયાન્વિત સુખની સાક્ષી પૂરે છે
તારી કૂખમાં.

મારી ઇકોતેર પેઢીઓએ ગોખેલાં રંગસૂત્રોથી
તું સિદ્ધ કરવા મથે છે સ્વયંને, નવેસરથી.

આરંભે જે અલ્પવિરામ
તારી આનંદગર્ભિત લિપિમાં
તે જ આખરે તાજી કૂપળ જેવડું આશ્ચર્યવિરામ.

છેવટે કનકની ભીંતની તરડમાં કલ્પવલ્લી ઊગી નીકળી છે
ઘરની દીવાલોને અબરખની પોપડીઓ બાઝી છે
વળગણીએ મેઘધનુષ્ય સુકાય છે
પરોઢનાં બધાં પંખીઓએ
ગિરવે મૂક્યો છે કેદારો અમારા ઘરમાં, રાજીખુશીથી
પ્રત્યેક સ્વર હવે શ્રુતિરમ્ય
પ્રત્યેક રેખા હવે નયનાભિરામ
વ્યાકરણમાં બેસી ગઈ છે અગાધ ગંધ વિસ્મયની.

જોકે કવિઓમાં હું નથી કોઈ ઉશના કવિ,
હું તો કેવળ ગૃહસ્થ છું
જેને માથે રાતાં નળિયાં ને ઊજળાં પળિયાં
જેને જડી આવ્યો છે એક સુખદ અંત્યાનુપ્રાસ :
ધન્ય ગ્રહરથી
ધન્ય નિવાસ.

મને કહેવા દે : તારા થકી
નવી જ વ્યંજના પ્રાપ્ત થઈ છે
મારા કુળની તૃપ્તિને.

હું કોણ છું ?
 સૂરજનો ગોળો ?
 કોઈ ખરતી ઉલ્કા ?
 મિસાઈલમાંથી છૂટેલો અગનગોળો ?
 કે ગોફણમાંથી છૂટેલો એક પથ્થર ?
 કે પછી હું કોઈ ફૂટબોલ છું ?
 કોણે મારી છે વાત ?
 કે પછી મેં જ મને ઉછાળ્યો છે
 અર્ધર પર્ધર !
 એક ફૂટબોલની જેમ ?
 મારા તમામ ચહેરા સાથે
 બેય બાજુ હું
 પાંડવો પણ હું કૌરવો પણ હું
 ઘડીક આમ ઘડીક તેમ દોડ્યા કરું છું
 મને દડાની જેમ રમાડતો.
 સમય પૂરો થયે કોઈ પરિણામ આવતું નથી.
 બેય ગોલકીપર પણ હું
 ગોલ કરવા મથું છું જન્મ્યો ત્યારથી
 છતાં એક પણ ગોલ થતો નથી.
 હું જ મને જીતવા દેતો નથી.
 દર્શક હું, રેફરીયે હું
 અનેક વાર મેં જ મને
 બતાવ્યાં છે યલો અને રેડ કાર્ડ
 છતાં મેં છોડ્યું નથી કદી મેદાન.
 હું ફૂટબોલ રમું છું કે
 ફૂટબોલ મને રમાડે છે
 એ વાતનું હવે મહત્ત્વ નથી,
 કારણ કે હું સમજી ગયો છું
 હું કેવળ એક રમત છું.
 રમત મને
 રાતદિવસ રમાડે છે.
 આ બાજુ કે પેલી બાજુ એનો કોઈ ભેદ નથી.

અબોલ | સંજય ચૌધરી

આંખો અચાનક ખૂલી ગઈ. તેણે આમતેમ જોવા પ્રયત્ન કર્યો. આંખોમાં છવાયેલું ધુમ્મસ ઓગળવા લાગ્યું. ધૂંધળી નજર ધીરે ધીરે ઠરવા લાગી. આજુબાજુમાં જોયું તો પોતે પલંગમાં સૂતો હતો. ઝટ દઈને ઊભા થવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેને લાગ્યું કે પગ ઊંચકી શકાતા નથી. તેણે નીચે જોયું તો તેના પગ પલંગના છેડે બાંધી દીધા છે. આજુબાજુ જોયું તો લંબચોરસ રૂમમાં અનેક પગલ પર દર્દીઓ સૂતાં હતાં. પોતાના પલંગની ડાબી બાજુએ બારી બહાર જોયું, ઢળતી સાંજે આથમતો સૂર્ય ક્ષિતિજ પર પહોંચી જાણે ‘આવજો’ કહી રહ્યો હતો. તેને બ્રૂમ પાડવાની ઇચ્છા થઈ, પણ ગળું સુકાઈ ગયું હતું. સામે જોયું તો સામેથી વીરજી બે નર્સ અને એક ડોક્ટરની સાથે આવતો હતો.

વીરજીએ નજીક આવતાં જ કહ્યું, ‘બટા, ઊઠી ગયો ?’ સુરેશે જવાબમાં કહ્યું, ‘પાણી.’ વીરજીએ તેને પીઠના ભાગે બેઠો કરી પાણી પા્યું. ડોક્ટરે ઘડિયાળ સામું જોઈને કહ્યું, ‘સિસ્ટર, અડધો કલાક થઈ ગયો હોય તો આ મિકેનિકલ ટ્રેક્શનના પટ્ટા છોડી દેજો. આ રીતે દરરોજ ટ્રીટમેન્ટ આપવાની છે.’ ડોક્ટરે કેસપેપર વાંચીને પોતાની નોંધ કરી અને વીરજી તરફ ફરીને કહ્યું, ‘જુઓ, આ તો ડો. પારસ શાહની ભલામણ છે, એટલે આટલી ઝડપથી એડમિટ કરીને સારવાર શરૂ કરી છે. ડો. શાહે મને ખાસ ફોન કરીને આ કેસ અંગે કહ્યું પણ છે. તમે ક્યાં હતાં અત્યાર સુધી ? આને અહીં લઈ આવવામાં આટલી બધી વાર કેમ કરી ?’

વીરજી ભોંય તરફ નજર તાકીને મૂંગો ઊભો રહ્યો. ડોક્ટરે સલાહ આપતાં કહ્યું, ‘છોકરાની કરોડરજજુને ગંભીર અસર થઈ છે અને તેના પીઠના સ્નાયુ ખરી ગયા છે. પણ છોકરાની ઉંમર નાની છે, એટલે થાય છે કે તેને અહીં રાખીને એકાદ મહિના માટે ટ્રીટમેન્ટ આપી જોઈએ. આ ઉંમરે તેના પીઠના સ્નાયુ ઝડપથી પોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઈ પણ જાય. જો એમ થઈ જાય તો ઓપરેશન નહીં કરવું પડે.’

સુરેશે વીરજી તરફ જોયું. ખરબચડી દાઢી પર હાથ ફેરવતાં વીરજીની આંખો ઝીણી થઈ ગઈ છે. એવું કેમ ? એક મહિનો અહીં રહેવું પડે એટલે ? ડોક્ટર, નર્સ અને વીરજીને સમજાવીને બીજા દર્દી પાસે ગયા. તે બારીની બહાર ઢળતા સૂરજને જોતો રહ્યો.

તે રાતે પોતે ગોવિંદની સાથે મહાદેવના મંદિરની પડાળીમાં લાઈટ નીચે વાંચતો હતો. વીરજીએ આવીને ખભે હાથ મૂકીને કહ્યું, ‘બટા, હાલ. આજ અને કાલની રાતે દલાભાઈની વાડીએ પાણી વાળવા જવાનું છે. તું હામા છેડે ખાલી બેહી રે જે અને

ક્યારો ભરાયો કે નહીં એટલું જ કે જે. બાકીનું બધું હું કરી દઈશ.’

ગોવિંદે વચ્ચે ટાપસી પુરાવતાં કહ્યું, ‘વીરજીકાકા, પરમ દા’ડેથી તો દહમાની પરીક્ષા છે ને ? આ અમે બે જણા એટલા માટે તો અહીં અજવાળામાં બેસીને વાંચીએ છીએ ને ? તમે બીજો કોઈ મજૂર કરો ને ?’

‘અલ્યા, એક તો ભરઉનાળો વીજળીનાં ધાંધિયાં છે અને મજૂરો બધાં લણવામાં પડ્યાં છે. આ તો બે દા’ડાનો જ સવાલ છે ને ?’

સુરેશે ઊભા થઈને કહ્યું, ‘ગોવિંદ, આ દફતર મારા ઘરે મૂકી દેજે. હું તને પૂછી લઈશ.’

ઉનાળો પૂરે થયે તરત જ પોતાના ખેતરે કપાસ ચોપવા આવેલા વીરજીની જોડે સુરેશને જોઈને દલાભાઈએ પૂછ્યું, ‘અલા વીરજી, બીજા મજૂર ન મળ્યા તે તારા છોકરાને લગાડી દીધો છે અત્યારથી ?’

‘દલાભાઈ, એ દસમાની પરીક્ષામાં ફેલ થયો. ફરીવાર પરીક્ષા આપે ત્યાં સુધી મેં કીધું કે તું કિસનને ત્યાં ચણતરનું કામ શીખ. અત્યારે તો મજૂરી કરે છે પણ ધીરે ધીરે ચણતરનું કામ શીખી જશે.’

‘તે હેં સુરેશ, તારે કડિયા કારીગર થવું છે ?’

તેમને લાગ્યું કે સુરેશને કશુંક કહેવું છે, પણ બોલવાને બદલે પોતાના શબ્દો જાણે કે ગળી રહ્યો છે. તેમણે વીરજીને પૂછ્યું, ‘વીરજી, તારે મારા ભાગિયા થવું છે ? જો મારા બંને દીકરા તો હવે શહેરમાં જ રહેવાના છે. આ તું છૂટક મજૂરી કરે છે અને કો’કના ખેતરની રખેવાળી કરે છે, એના કરતાં તો આ મારી વાડીમાં ભાગિયો થા ને ?’

દલાભાઈ વાત પૂરી કરે તે પહેલાં જ વીરજી બોલ્યો, ‘આ મારો મોટો હોસ્તેલમાં રહીને ભણે છે. પાછો પ્રાયવેટમાં. મને તો જ્યાં ફટ દઈને રોકડા મળે ત્યાં ફાવે. મોટા માટે મહિને ને મહિને પૈસા મોકલવા પડે છે. ભાગમાં રાખીએ અને ના પાકે તો ? આ મોટો ભણીને શે’રમાં નોકરી કરશે. સુરિયો ચણતરનું કામ શીખી જશે તો મોટાની ભેળો રહીને તે શહેરમાં કંત્રાટી થશે.’

દલાભાઈ અકળાઈને બોલ્યા, ‘હાળા, તને બીજાનું હાંભળવાની ટેવ જ નથી તો ? સુરિયા, તું કહે - તારે કંત્રાટી થવું છે ?’ સુરેશ જવાબ આપવાને બદલે સામેની બાજુએ ખેતર ખેડતાં હાંફતાં બળદની સામું જોતો રહ્યો.

દલાભાઈની દીકરીનાં લગ્ન વખતે સુરેશની મા - શારદીએ થોડા દિવસ તેમના ઘરનું કામ કર્યું હતું. રાતે વાળુ વખતે તેણે હરખાઈને દલાભાઈની વહુએ આપેલાં ચાંદીનાં કડલાં બતાવ્યાં. તે જોઈને વીરજી તાડૂક્યો હતો, ‘આ હું લેવા બતાવે છે ? આજ લગી મેં તને કાંઈ લઈ નથી દીધું એટલે ?’ ઊભડક બેઠેલો વીરજી ખાતો રહ્યો અને પછી

પોતાનું તાંસણું ત્યાં રહેવા દઈને બહાર જતો રહ્યો.

બલ્બના ઝાંખા અજવાળામાં તેણે માના ચહેરા સામે ધારીને જોયું. સાવ સુકાઈ ગયેલી આંખોમાં તેને સૂનકાર દેખાયો. તડકામાં કામ કરીને માનો ચહેરો સુકાઈને કોકડું થઈ ગયો છે અને ચામડી તરડાઈને કાળી થવા લાગી છે. માના હાથમાંથી કલ્લાં લઈને ફેરવી ફેરવીને જોયાં અને બોલ્યો, ‘મા, આ કલ્લાં પે’ર તો ખરી. જોઈ કેવાં લાગે છે ?’ શારદી તેના માથા પર હાથ ફેરવતી રહી અને બોલી, ‘એ તો હવે તારી વહુ માટે.’ થોડી વાર બંને એકબીજાની સામું જોતાં બેઠાં રહ્યાં. ઊભા થતાં સુરેશ બોલ્યો, ‘મા, કાલથી મારું ટિફિન બનાવજે. મારે હવે આખો દા’ડો કામ પર રહેવું પડશે.’

હોસ્પિટલના જનરલ રૂમની બારી બંધ કરતાં વીરજી બોલ્યો, ‘હવે અંધારું થયું એટલે જીવડાં અંદર આવશે. હું થોડી વાર બહાર જઈ આવું. તારા માટે કંઈ લેતો આવું ?’ તેને થયું કે તે કહે કે, ‘માને અહીં મોકલો ને અને તમે જાવ થોડા દા’ડા ગામમાં.’ તેને તરત જ સમજાયું કે મા અહીં ક્યાં રહેશે ? તે વીરજીની સામે જોતો જ રહ્યો, એટલે વીરજી બોલ્યો, ‘ઠીક, હમમાં તારું જમવાનું આવશે ને તે પહેલાં તો હું આવું જ છું.’

અગિયારમા ધોરણમાં ભણતા ગોવિંદને દિવાળીનું વેકેશન પડ્યું હતું. એક દિવસ વહેલી સવારે એ દોડતો આવ્યો અને ખાટલામાં ઊંઘતા સુરેશને ઊઠાડ્યો, ‘હાલ, સૂરિયા ઊભો થા, પતાળિયે જાવું છે.’ શારદીએ કહ્યું, ‘ભઈ, પતાળિયે હું કરવા જવું છે ? અને તું આટલા વખતે આયો છું તો આ તારા ભાઈબંધને કે’ને કે આ ચણતરની મજૂરી જાય છે એના કરતાં દહમાની પરીક્ષા તો આવી દે. એના બાપા તો એને કંઈ જ નહીં કેય. આખો જનમારો મથવાનું તો છે જ ને, પણ અતારથી જ ચણતરના કામમાં ?’

શારદી એની વાત પૂરી કરે તે પહેલાં તો સુરેશ નાહવા માટેનો રૂમાલ બગલમાં નાખીને જતી વખતે બોલ્યો, ‘મા, તું મારું ટિફિન વહેવું બનાઈ રાખજે. આજથી તો બાજુના ગામમાં કામ ચાલુ થવાનું છે.’ શારદીના ચહેરા પર કરચલીઓ ઊપસી આવી અને તેની આંખો ઝીણી થઈ ગઈ. તે ગોવિંદને ભલામણ કરતી હોય તેમ બોલી પણ ખરી, ‘ભઈ, આને હમજાવ તો ખરો. આ હું લેવા...’ ત્યાં તેણે વીરજીને આવતો જોયો એટલે ત્યાં જ અટકી ગઈ.

પતાળિયે પહોંચી, ભીંતમાંથી બહાર નીકળેલા સળિયા પર રૂમાલ અને કપડાં ભરાવીને સુરેશ બોલ્યો, ‘ગોવા, ઘણા વખતે આપણે પતાળિયે આયા, નહીં ?’

‘હા સુરિયા, પણ જોને કેટલી બધી લીલ જામી ગઈ છે ? મારું વા’લું કોઈ સાફ જ નંઈ કરતું હોય. માળા હાળા...’ એમ કહીને એ ગાળ દેવા જતો હતો ત્યાં સામેના નળે નાહતા ડોહાભા જેવા ભરવાડ બોલ્યા, ‘એ ભણેશરી. બૌ દોઢડાયો થાતો નહીં. આ તમારા જેવા અહીં આવે છે ગરમ પાણીમાં ના’વા અને આખે ડિલે લગાવે છે હાબુ

અને માથામાં ઘાલવાનું શેમ્પૂ. પછી આ જગા ચીકણી ના થાય તો હું થાય ? આ તે કંઈ ઘરનું બાથરૂમ છે ?

ગોવિંદ અને સુરેશ ચૂપચાપ નળ નીચે ઊભા રહીને ગરમ પાણીથી થોડા દાઝતા હોય તે રીતે ઊભા રહીને નાહવા લાગ્યા. ગોવિંદને ડોહાભાની વાતમાં રસ પડવા લાગ્યો. તેણે નરમાશથી પૂછ્યું, ‘ભા, કેટલા વખતથી આપણા ગામમાં આ ગરમ પાણીનાં ઝરણ આવે છે ?’

‘આ હું તમારા જેવડો હતો ત્યારથી તો આવું છું ના’વા. મારા બાપાએ કહેલું કે, ગામમાં બોરવેલ ગળાતો હતો એ વખતે ગરમ પાણીનો ઝરો ફૂટેલો. બસ, ત્યારથી ચાલુ જ છે. પેલાં તો બંધ એક જ જગ્યાએ ના’તાં. પછી તો પંચાયતે આદમી અને બૈરાં માટે અલગ અલગ રૂમ બાંધી દીધા. તને ખબર નંઈ હોય, આ આપણા ગામમાં અઢારેય વરણની વસતી છે, પણ સંપ એટલો છે કે બધાં અહીં આવે તો છે જ, ના’વા - રોજ નહીં તો કોક દા’ડે તો ખરા જ.’

પોતડી પહેરીને નાહતા ડોહાભાના આ ઉમ્મરેય કસાયેલા શરીર સામે સુરેશ એકધારો જોઈ જ રહ્યો. તેમને ખ્યાલ આવતાં બોલ્યો, ‘આ તમારાં બેના હાથ-પગ દોચડી જેવા છે. કરીકરીને હું કામ કરવાના તમે ? ઘી-દૂધ ખાવ છો કે નહીં ?’

બેય જણા બોલ્યા વગર નાહતા રહ્યા. ડોહાભાએ જતી વખતે કહ્યું કે, ‘ધ્યાન રાખજો. લીલમાં લપસતા નહીં. અને કોક દા’ડે આવતા રે’જો. એ રામ રામ.’

ગરમ પાણીમાં બરાબર નાહીને બહાર નીકળતી વખતે ઉતાવળ કરવા જતાં સુરેશનો પગ લપસ્યો અને પીઠના ભાગે બરાબરનો પટકાયો. ગોવિંદે એને સાચવીને ઊભો કર્યો. સુરેશને થયું કે તેની પીઠ જાણે કે ફાટી ગઈ છે. તેને બરોબરનું ચચરી રહ્યું હતું. તે માંડ માંડ ઘેર ગયો, પણ તૈયાર થઈ, ટિફિન લઈ, બાજુના ગામે કામે જવા નીકળ્યો.

રસ્તામાં ભાગોળે નિશાળના બંધ ઝાંપા પાસે ઊભો રહ્યો. તેણે ગામ તરફ નજર કરી. નિશાળના પહેલા દિવસે માથામાં ભારોભાર નાંખેલા તેલથી ચીપકી ગયેલા વાળ, કપાળમાં કંકુથી કરેલું તિલક, આંખમાંથી ટપટપ ટપકતાં આંસુ, ખભામાં ભરાવેલી ભરત ભરેલી થેલી, બાવડેથી પકડીને આવતી માની પાછળ ઘસડાતો અને ‘અલી, નથી જવું, નથી જવું’ બોલતો પોતે સામેના રસ્તા પરથી આવતો દેખાયો. ભાગ્યે જ હસતા તેના હોઠ મલક્યા. ઝાંપાની અંદર ડોકિયું કર્યું. નિશાળ છૂટ્યા પછી આંબલી-પીપળી રમતી વખતે જે ઝાડની ઉપલી ડાળી પર બેસી જતો, તેની સામે જોયું. પવનમાં ઝૂલતી ડાળી પર અદ્વાથી પોતે બેઠેલો હોય તેમ દેખાયું. ઝાંપો કૂદીને અંદર જવાની ઇચ્છા થઈ આવી. અચાનક પવનના સપાટામાં ધૂળ ઊડી અને અધ્ધરની દિશાએ સ્થિર થતી લાગી. તેણે

કમને પગ પાછા વાળ્યા અને ધીરે રહીને બાજુના ગામ તરફ ચાલ્યો.

કિસને બાજુના ગામના પંચાયતના મકાનના પહેલા માળનું કામ રાખ્યું હતું. ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે કિસન બબડતો હતો, 'મારા હાળા, આમને ગમે એટલા પૈસા પહેલાં આપો તોપણ આપણને જરૂર હોય ત્યારે તો કામે ના જ આવે.'

'કેમ શું થયું ?'

'આજે પહેલા માળની ઉપર દીવાલ ચણવી છે અને નીચેથી સિમેન્ટની થેલીઓ ઉપર ચડાવવા માટે જેમને બોલાવ્યા હતાં તે ના આવ્યાં. હાહરાંઓના ઘરમાં લગન તો હજી ચાર-પાંચ દા'ડા પછી છે, પણ આજથી જ એમનાં કામ બંધ ! કડિયા તો કંઈ થોડીને થેલીઓ ઊંચકશે ? હું બાજુના ગામમાં જઈ મજૂર લઈ આવું ત્યાં લગી રાત્રે બે-ચાર થેલીઓ ચઢાઈ દઈશ ?'

પોતાનું કામ તો છે તગારે તગારે માલ આપવાનું, પ્લાસ્ટર થયા પછી નીચે વેરાયેલા વધારાના માલને ભેગો કરવાનું, પાણી છાંટવાનું અને કડિયાઓનાં બીડી-બાકસનું ધ્યાન રાખવાનું. ભારે થેલીઓ કેવી રીતે ચઢાવવી તેની ગડમથલમાં ઊભો રહ્યો. કિસને જતાં જતાં કહ્યું, 'જો ને, બે-ચાર થેલી લઈ જવાય તો.'

નીચે વાંકા વળીને સિમેન્ટની થેલી માથે ચઢાવીને, તે પગ ઊંચો કરીને લાકડાની સીડી ચઢવા ગયો કે, પીઠમાં મોટો કડાકો બોલ્યો. તેને થયું કે આખુંય મકાન તેના પર તૂટીને પડ્યું છે. થેલી સાથે તે ગબડીને નીચે પડ્યો. આખા શરીરે પાણી નીતરી રહ્યું અને લગભગ બેભાન થઈ ગયો. તેને ભાન આવ્યું તો ઝાડ નીચે આડો પડેલો હતો. તેને ભાનમાં આવેલો જોઈને કિસન અકળાઈને કશુંક બબડ્યો અને પછી બોલ્યો, 'તારી પીઠ પર આ ખેસિયું બાંધી દે. હેંડ, તને તારે ઘેર મૂકી દઉં.'

નાળિયાના ખાડાઓમાં પછડાતી પછડાતી કિસનની મોટરસાઈકલ પર બેસીને પોતાના ઘરે પહોંચ્યો અને મોટરસાઈકલ પરથી માંડ નીચે ઊતર્યો. બપોરે જમીને ખાટલામાં સૂતેલો વીરજી સૂતો સૂતો જ બોલ્યો, 'સુરિયા, હું થ્યું ? કેમ આજે વે'લો આયો ?'

અકળાયેલો કિસન બોલ્યો, 'જાણ્યા, ઊઠ તો ખરો ! આને સરખી રીતે પકડીને બેસાડ. હમણાં કાથીના ખાટલામાં ના ઊંઘાડતો એને. ઘરમાં ગોદદું પાથરીને સુવાડી દે. લાગે છે કે થોડા દા'ડા આરામ કરવો પડશે.'

અવાજ સાંભળીને ઘરમાંથી બહાર આવેલી શારદી પીઠને પકડીને માંડ માંડ ચાલતા સુરેશને જોઈને કમાડની સાંકળને પકડીને મથીને માંડ માંડ ઊભી રહી અને પછી બોલી, 'જીપ કરીને આને હટ લઈને વિજાપુરના દવાખાને તો લઈ જાવ.'

* * *

એક જગ્યાએ સરખી રીતે બેસીને ન ઠરનાર વીરજી માટે જનરલ રૂમની

આસપાસમાં રહેવું આકરું થઈ પડ્યું. થોડા થોડા દિવસે તે નર્સ અને વિઝિટ પર આવતા ડોક્ટર સુરેશને ક્યારે સારું થઈ જશે અને ક્યારે રજા મળશે તેનું રટણ જ કર્યાં કરતો. બે અઠવાડિયાં પછી ડોક્ટરે સુરેશની પીઠના એક્સ-રે કઢાવ્યા અને થોડુંક ચલાવ્યો. માંડ થોડાંક પગલાં ચાલી શકેલા સુરેશને જોઈને વીરજીની ધીરજનો અંત આવી ગયો. એક્સ-રેને ધ્યાનથી જોતાં ડોક્ટરને તેણે પૂછી લીધું, ‘અમે આને અમારા ત્યાં પાટ પર સુવાડી જ રાખીશું અને તમે કહેશો ત્યારે બતાવી જઈશું.’ ડોક્ટરે તેની સામું જોયા વગર જ કહ્યું, ‘તેની કરોડરજજીની સ્થિતિ નાજુક છે. કોઈ પણ પ્રકારનું વજન કે ઝટકો તેને માટે જોખમી રહેશે. અહીંથી તમારે ગામ બસમાં જતાં તો ઝટકો આવશે જ. એટલે એને અહીં આ રીતે રહેવા દો. અહીં એને જરૂરી ટ્રીટમેન્ટ અને દવાઓ મળે છે. તમારે વચ્ચે વચ્ચે ગામ જવું હોય તો જઈ આવો.’

વીરજીએ પોતાની એકની એક વાત ચાલુ રાખી એટલે ડોક્ટરે સહેજ અકળાઈને કહ્યું, ‘બીજો રસ્તો છે, તેની પીઠનું ઓપરેશન કરવાનો. તમે જેમના કહેવાથી આવ્યા છો તે ડૉ. પારસ શાહના ક્લિનિકમાં આનું ઓપરેશન થઈ શકશે. પણ એનો ખર્ચ તમને નહીં પોસાય એટલે તો એમણે તમને અહીં મોકલ્યા છે. પણ અહીં સરકારી હોસ્પિટલમાં તે પ્રકારનું ઓપરેશન નહીં થાય. માટે આ રીતે સારવાર ચાલવા દો, લાંબા ગાળે છોકરાને સારું થઈ પણ જાય.’

જનરલ રૂમના દરદીઓ સાથે રહેતા તેમના સંબંધીઓમાં થતી વાતો સાંભળી સાંભળીને વીરજીને પોતાને પણ સમજણ પડવા માંડી છે તે રીતે મોડી રાતે સુરેશને સમજાવવા બેઠો, ‘આ સરકારી દવાખાનામાં દાક્તરો દરદીઓ પર અખતરા જ કરતા હોય છે. આ બધાંને પાછું પોતાનું પ્રાઈવેટ દવાખાનું તો હોય જ છે. આના કરતાં આમતેમ કરીને થોડા પૈસાનો વહીવટ કરી તારું ઓપરેશન જ ના કરાઈ દઈએ ? શું કહેવું છે તારું ?’

‘પણ રૂપિયા ક્યાંથી...’ હજી સુરેશ બોલી રહે તે પહેલાં જ જવા માટે અધીરીયો બનેલો વીરજી બોલ્યો, ‘તું તારે ચિંતા ના કર. કાં’ક કરીશું.’

વોર્ડના ડોક્ટર થોડા દિવસ રજા પર ગયા અને તેમના સ્થાને આવેલા રેસિડન્સીના ડોક્ટરને સમજાવીને વીરજીએ રજા મેળવી લીધી. ઘરે પહોંચ્યા ત્યારે શારદી તાંદણાં ખાંડતી હતી. દૂરથી આવતા વીરજી અને તેને પકડીને માંડ માંડ ચાલતા સુરેશને એકીટસે જોતી જ રહી. તે ખાટલામાં બેઠો ત્યારે તેને પાણી આપતાં શારદી બોલી ઊઠી, ‘ભઈ, તું તો ગળી ગયો છે કે શું ? સરકારી દવાખાનામાં ખાવાનુંય નો’તા આપતા ?’ વળતું પહેલવહેલું વીરજી પર તાડૂકીને બોલી પણ ખરી, ‘આ તમે વચ્ચે આવતા ત્યારે હું કે’તી કે ટિક્કિન ભરીને ઘરનું કાં’ક તો લેતા જાવ. પણ મારી વાત માને એ તો બીજા ને ? આ મારી પાહેણ કાંઈ વૈષ્ણ્ય નથી, નકર...’ તેના ગળે ડૂમો બાઝી ગયો. પછી

ઊભી થઈને વીરજી તરફ ફરીને બોલી, ‘તમે નહીં જ કરો. મને જ વાત કરવા દો દલાભાઈને. તેમનાં ખેતર ભાગે રાખીને વાવીશું. એ મને એમના ઘેરથી મને તો ઉપાડ આપશે જ. ‘વીરજી ઊભો ઊભો પગના અંગૂઠાથી જમીન ખોતરતો રહ્યો.’

સુરેશની ખબર કાઢવા આવેલા દલાભાઈએ કહ્યું પણ ખરું, ‘તમારા પતરાંવાળા મકાનમાં તપીને આ છોકરાની તબિયત નહીં સુધરે. એના કરતાં મારા ખેતરની ઓરડીમાં જ રે’વાનું રાખો. આખો દા’ડો કામ થાય અને આની પર નજર પણ રહે. સુરિયા, તું તારે ખુલ્લી હવામાં આરામ કરજે. એમાં રહીને જ તું હરખો થઈ જઈશ.’

શિયાળુ પાકની સિઝનમાં ઘઉં, કપાસ અને એરંડા માટે જાતે અને ક્યારેક મજૂરો રાખીને સતત મથતી શારદીને તે જોતો જ રહેતો. ખેતરના ઢાળિયામાં પાટ પર આડો પડીને કે બેઠો બેઠો પોતે આમ જોયા જ કરે છે તે એને ખટકતું. ખેતરોની રખેવાળીનું કામ પતાવીને આવતો વીરજી ક્યારેક તેની બાજુમાં બેસતો. ઉનાળુ ખેતી માટે ખેતરોને ખેડીને તપવા માટે તૈયાર કર્યાં હતાં. બપોરે સિસોટી વગાડી વગાડીને વાતા રહેતા ગરમ પવનના સપાટા પોતાની સાથે ધૂળ લાવીને તે સૂતો હોય તે ઢાળિયામાં ઢાલવી દેતા. પવનના જોર સામે થાકીને આંબા ઉપર હીંચકતી કેરીઓ નાછૂટકે તૂટી જતી ને ઢાળિયાનાં પતરાં તેને ઝીલી લઈને તડામ્ તડામ્ બોલતાં.

એક મોડી સાંજે, તે ખેડીને ચાસ પાડેલા ખેતરને શેઢે ઊભો હતો. દૂરથી રજકો વાઢીને માથે કલ્લો લઈને આવતી શારદી દેખાઈ. ઢળતા સૂરજે ઉપર આભમાં પાડેલા કેસરી લીસોટાઓ ઘાટા થઈ રહ્યા હતા. ટોળામાં ઉમંગભેર પોતાના માળામાં જઈ રહેલાં પંખીઓનો કલબલાટ સાંભળીને ઉપર જોતો રહ્યો. શારદીએ નજીક આવીને પૂછ્યું, ‘શું જુએ છે, ભઈ ?’

તેણે માના ચહેરા સામે જોયું. તાપમાં તપીને ફાટીને પહોળા થયેલા ખેતરના ચાસ માના ચહેરા પર ઊપસી આવ્યા હતા. તેણે શારદીને હાથથી ઉપરની તરફ ઇશારો કર્યો. શારદીએ કલ્લો નીચે ફેંકી, નજીક આવીને પૂછ્યું, ‘ઉતાવળું બોલ, મને કંઈ સંભળાયું નંઈ.’

ઉપર આકાશમાં કલબલાટ કરતાં પંખીઓના ટોળા સામે હાથ બતાવીને, તે ટોળામાંથી છૂટું પડીને આથમણી દિશાએ ઊડતા એક પંખી તરફ આંગળી ચીંધીને શારદીને કહ્યું, ‘મા, આ એકલું ઊડચે જાતું પંખીડું ને હું - તને એકસરખાં નથી લાગતાં ? મને એમ જ થાય છે કે...’

શારદી થોડી વાર મટકું માર્યા વિના સુરેશ સામે જોતી જ રહી. પછી મલકાતાં-મલકાતાં, પોતાનાથી એક હાથ ઊંચા સુરેશનું માથું પોતાના તરફ ખેંચી, કપાળ પર બચી કરતાં બોલી, ‘હૈંડ હૈંડ, ગાંડા. આવા વિચાર તો કરતો જ નંઈ. હજી તો આખે આખી તારી મા હું બેઠી છું !’ તેણે અબોલ સુરેશનું બાવડું ઝાલ્યું અને બંને ધીમે ધીમે

ઢાળિયા તરફ ચાલ્યાં. વાવણી માટે તૈયાર થઈ ગયેલા ખેતરની નીકમાં વહી જતા પાણીનો ખળભળાટ અવાજ આવી રહ્યો હતો. પોતપોતાના માળામાં પાછાં ફરી રહેલાં પંખીઓના કલબલાટથી આખી સીમ ગાજી રહી હતી.

મઘીની માનતા | ગોરઘન ભેસાણિયા

કૂબામાંથી દૂર સુઘી દેખાતી કેડીએ મઘી જોઈ રહી. ગઈ કાલથી જ મઘીની નજર ઘડીએ ઘડીએ કેડીએ ચડી જતી હતી ને મનોમન ચિંતામાં વધારો થયા કરતો હતો : ‘આ ભનિયાનો બાપ હજી કેમ નહિ આવ્યો હોય ? પરમ દિ’ સવારનો ગયો છે. આ ત્રીજો દિવસ થયો; હવે તો ઘરમાંય કાંઈ નથી. છોકરાં ઊઠશે એટલે આઘડી ધમાચકડી મચાવશે. એનાં મોં કેમ ભરવાં ?’

ટભો વહેલી સવારે ગીરમાં ટીંબરું વીણવા જાય અને સાંજ થાય ત્યાં ઊપડે એટલાં ટીંબરું લઈને આવી જાય. એ ટીંબરુંનો ટોપલો ભરીને મઘી આજુબાજુનાં ગામડાંમાં વેચવા જાય. ગામડાંમાં દાણાને બદલે ટીંબરું આપે. કોક વળી રોકડા પૈસા આપીનેય ખરીદે. આમ ટભો એક દિવસ ટીંબરું વીણી આવે એટલે બે-ત્રણ દિવસનું હટાણું થઈ જાય. એક દિવસના ટીંબરું પડ્યાં હોય ત્યાં જ પાછો ટભો ગીરમાં ઊપડી જાય ને સાંજે પાછો. કોક દિવસ ટીંબરું ભેગાં ન થયાં હોય તો ક્યાંક નેસડામાં રાત પણ રહી જાય. ને બીજે દિવસે આવે. પણ આ વખતે તો બે રાત ગઈ. સ્વાભાવિક જ મઘીને ચિંતા થવા માંડી. ટભાનું ગામ ગીર અને મલકને સંઘેવાળે એટલે સીઝન પ્રમાણે ગીરમાંથી ટીંબરું, કરમદાં, રાયણ, જાંબુડાં, બોર, ગુંદ અને મઘ મળે તો મઘ લઈ આવે ને ગામડાંઓમાં વેચે. આમ ટભાનું ગાડું મોજથી ચાલ્યા કરે. અત્યારે ટીંબરુંની સીઝન હતી એટલે ટભો ટીંબરું વીણતો ને ઘર ચલાવતો.

નેજવા માંડી માંડીને મઘી થાકી ગઈ. ચિંતા સાથે ખીજ પણ ભળવા માંડી : ‘આ ફેરે ઘેરે આવે એટલે ઘરમાં ટાંટિયો જ નથી મૂકવા દેવો. આમ હોય કાંઈ ? મારે આ ઘેરો એક પરજાને પાળવી કેમ ?’ થોડી વાર ખીજ ચડે ને વળી ઢીલી પડી જાય, ‘આમ તો ઈ આવ્યા વિના રેય જ નંઈ પણ કાંક અહુક ઊભું થયું હશે ! ભલું પૂછવું ઓલ્યા જંગલી ખાતાનું. કાંક વાંકું પડ્યું હોય તો પકડીને પૂરી દેય. જોકે અમારી પાસે તો પરમિટ છે. પણ વાંકું જ પાડવું હોય એને શું ? પૂરી દેય એનો વાંધો નંઈ પણ આ તો પાછા સાવ જંગલી ! મન ફાવે એમ પીટવા માંડે. તંઈ તો એમ થાય કે આ ધંધો જ નો કરાય; પણ શું થાય ? આ બધાંય પેટ ભરવાનાં પાંપળાં છે ને ! પેટ કરાવે વેઠ. જંગલીખાતાને વગોવ્યે શું વળે ? આપડે એની હાર્યે જ કામ પાડવાનું. પાણીમાં રઈને મગર હાર્યે વેર થોડું પાલવે ? એમ તો ઘણાય એનુંય માથું ભાંગે એવા હોય. ગમે એટલું ધ્યાન રાખે તોય લાકડાં કાપીને વેચી આવે. ચોરીને કાપતા હોય કે પછી વૈદ ગાંધીનું સહિયારી હોય ઈ તો મારી મા મેલડી જાણે ! કાપી જાય કોક ને દબાણ

થાય તો અમારી જેવાને પકડે ને હાથ સાફ કરે. એને શું ? કેટલાંય બિચારાં વગર વાંકે હડફેટવે ચડી જાય. છીંડીએ ચડ્યો એ ચોર. આ ભનિયાના બાપનેય લાકડાં કાપીને વેચવાની લાલચ થયેલી પણ મારા મનાવ્યા માની ગ્યા ઈ નસીબ. ગર્ચ તો મા છે. એના પરતાપે તો રોટલો મળે છે. ચોરીને આખો ખાવા કરતા આ ટાઢા લોહીનો અર્ધો સારો. કાંઈ ઉપાધિ તો નંઈ ?

મઘીની નજર કેડીએ જ ફરતી હતી.. દૂરથી કોક આવતું હતું. ઘડીક આશા બંધાણી પણ પછી પાછું પોતે જ અનુમાન કર્યું : ‘ભનિયાનો બાપ તો નથી જ. ઈ હોય તો તો માથે ભાર હોય. આ તો કોક ઠાલો હાથ ઉલાળતો આવે છે... ને આ ઈ તો બીજી કોર્ચ વળી ગ્યો !’ મઘીથી નિસાસો નખાઈ ગયો, ‘કોકે હેરાન નો કર્યો હોય તો સારું. ગર્ચમાં કાંઈ નક્કી નંઈ !’

‘મૂઓ ક્યાં આઢ્યો હશે ?’ અવનવા વિચારો મઘીનો કેડો મૂકતા નહોતા : ‘ક્યાંક છાંટોપાણી કરીને ઢળી પડ્યો નંઈ હોય ને ? આમ તો ઈ કામે જાય તંઈ કોઈ દિ’ પીવે નંઈ, પણ ભલું પૂછવું ! ન્યાં કોક એના જેવા ભટકાય ગ્યા હોય તો પરાણે પાય. જાય-ભાયનું મોં મુકાય નહિ ને ? પછી ટીંબરું ટીંબરુંને ઠેકાણે રેય ને પોતે ક્યાંય લૂઢકી જાય. દારૂડિયાને શું ? પીધા પછી વાંડે બાયડી-છોકરાં છે ઈ એય ભૂલી જાય. આમ તો પીધા પેલાય એને બાયડી-છોકરાંની ભવ પડી નો હોય. પરજા ભૂખે ભરડા વાઢતી હોય પણ એને પીવા જોઈ ઈ જોઈ. કોણ જાણે શું હશે ઈ ગંધારા પાણીમાં ?’

ખીજ અને ચિંતા મઘીનો પીછો છોડતા નહોતા : ‘ગર્ચમાં ક્યાંક ઊંધમૂંઘ પડ્યો હોય તો વખતે જનાવર પણ જોખમી દેય. આ સાવજ-દીપડાય હવે તો હડકાયા થયા છે. હાલતા માણહને હડફેટવે ચડાવે છે. જોકે ભનિયાનો બાપ તો કાયમ ગર્ચમાં જાય છે. એને જનાવરની તો મુદ્દલ બીક નંઈ. ઈ તો કેય કે, મારે તો ગર્ચના જનાવર હાર્યો ઓળખાણ છે. ગર્ચમાં ગમે ન્યાં પડ્યો રહું તોય મને એની બીક નંઈ. આપડે એને વતાવીએ નંઈ તો ઈ કાંઈ નો કરે. એમાંય સાવજ તો રાજા હો. ઈ એની મોજમાં ફરતો હોય એમ ફરવા દેવાય. હા ! દીપડાનો ભરોસો નંઈ. દીપડું હાળું લપળીનું હોય એટલે એનું ધ્યાન રાખવું પડે. વખતે વછડકું કરેય ખરું.’

મઘી એકલી એકલી અનેક અટકળો કરતી હતી ત્યાં એક છોકરો જાગીને ઊહંકારા કરવા માંડ્યો એટલે ચિત્ત એમાં ચોંટ્યું : ‘આઘડી આ એક પછી એક માંડશે જાગવા ને માંડશે ગોકારો કરવા. એને મોંમાં ઓરવા કાંક જોશે ને ? આ ફેરે આ આદમીએ તો ઉખત્ત આદરી છે. માથે છપ્પરના પાટા પડ્યા. એમાં પાછો બે દિ’ ધ્યા ગર્ચમાં આટકે છે તે પોતેય ભૂખ્યો ડાંસ થઈને આવશે, ને આંય ઘરમાં હલમદસ્તોય નથી. ઈ આવે ને પછી હું ટીંબરું વેચવા જાઉં તોય સાંજે હટાણું થાય; બપોરનું તો કાંક કરવું પડશે ને ? ભાયસનબાપાની દુકાને હાલી જાઉં. ઈ ઉધાર ના નંઈ પાડે. ના તો નો પાડે પણ

પછી મનફાલે એમ ભાવ તોડે છે. આપડી કાળા આંતરની કમાણી ખોટી વેડફાય જાય, પણ શું થાય ? લેવું પડે એમાં તો હાલે નંઈ. આમ તો એનોય શું દોષ ? ઈ તો કમાવા જ બેઠો છે. એના છોકરાં થોડાં ટીંબરું વીણવા જાવાનાં ? એનાય ભાગ્ય હોય ને ! સાંજ પડ્યે અમારી જેવા કેટલાય અભાગિયા મળી રેય ને એનું હાલ્યા કરે. અને આ ઉધાર છે ઈ તો ઉકરડો છે, વધતાં વાર નો લાગે. આપડને લાગે કે કાંઈ લીધું નથી ને ઢગલો લેણું નીકળે. જોકે મારે તો સાંજે જ પૈસા ચૂકવી દેવા છે. અટાણે હટાણું કરી આવું પછી રાંધીને વઈ જાય ગુંદ વીણવા. છોકરાંવનું ધ્યાન તો ડોસી રાખશે. એને પૂરું સૂઝતું નથી પણ તોય ભળાવ્યાં વિના છૂટકો નથી. આ એનો રાયજાદો કોણ જાણે ક્યાં રોકાય ગ્યો હશે !'

‘બીડમાં ગોરડ અને બાવળની કાંટયું ઊભી છે. ગમે એમ તોય ગર્ચ કાંઠાનું ગામ ખરું ને ! જઈને માંડું ગુંદ વીણવા એટલે હટાણાં જોગું મળી રે’શે.’ વહેલું રાંધીને મઘીએ પાણીની બરણી ભરતા ભરતા વિચાર્યું ને પછી ધારદાર દાતરડું લઈને થેલીમાં મૂક્યું : ‘મધ મળી જાય તો ડાળીસોતું પોડું કાપી લેવાય ને વળી હથિયારનું હથિયાર. આ ચરખાનું તેજ પાણી પાયેલ દાતરડું પાસે હોય પછી ઉપાધિ નંઈ. બાઈમાણહને વગડામાં એકલું ભાળીને વળી કોકને હડકવા હાલે પણ આ દાતરડું પાસે હોય પછી કોની માએ સવાશેર સૂંઠ ખાધી છે તે ઓરો આવે.’

ડોસીને છોકરાં ભળાવીને મઘી ચાલતી થઈ ત્યાં વળી યાદ આવ્યું : ‘બીડી-બાકસ તો લીધાં નંઈ. મધ મળશે તો ધુમાડો શેણે કરે ? આ ભનિયાના બાપે તો મારા ધડ માથે માથું રે’વા દીધું નથી. નકર હજી ઘડીક પેલા જ હટાણું કરી આવી છું. બીડી-બાકસ એટલે જ લીધાં છે પણ હમણાં ઠાલી વઈ જાત.’

મઘી બીડમાં જઈને માંડી ગુંદ વીણવા. બપોર વચ્ચેનો સમય હતો એટલે સીમ સાવ સૂનકાર હતી. તડકો તપ્યો હતો પણ એની કાંઈ પરવા નહોતી. ચારેબાજુ નજર ફેરવીને મઘી મનોમન લવી : ‘આમ તો કાયમ ઘેટાં-બકરાંવાળા માલધારી બીડમાં હોય જ, પણ આજ કોઈ નથી. ક્યાંક ખેડુના ખેતરમાં ભેળ પડી હશે. નો હોય તો કાંઈ નંઈ. મારે કોની બીક છે ? દાતરડું પાસે જ છે ને એમ તો ભનિયાના બાપનો તાપ પણ ખરો; કોઈ સામું તો જુએ ! પણ આ અભાગિયો અટાણ લગણ આવ્યો કેમ નંઈ હોય ? હું ગુંદ વીણવા આવી છઉં ને ઘેરે આવશે તોય ઘાંઘો થાશે.’

આડા-અવળા વિચારો કરતા કરતા રોંઢે થયો ત્યાં શેર-દોઢશેર ગુંદ થેલીમાં ભેગો થઈ ગયો. એટલે મઘીએ વિચાર્યું : ‘આ પડખેના ગામમાં થઈને હાલું ! ઘર-ઘરાઉ ગરાગ મળી જાય તો મનધાર્યો ભાવ મળે. ભાયસનબાપો તો કરવતની જેમ બેય કોર્ચથી કાપે છે. ઈ તો પાછો પાકો વેપારી. ગોરડના ગુંદમાં બાવળના ગુંદની કાંકરી હોય તોય વરતી જાય ને ભાવ કાપે; તાજો ગુંદ જોઈને વજન કાપે. એને પૂગવું કેમ ?’

બીડ બહાર નીકળતાંય મઘી ગોરડ અને બાવળ માથે નજર ફેરવ્યે જતી હતી, 'જે પાંચ ગાંગડી મળે એ, વજન પૂરે ને ?' કેડીથી થોડોક અંદર એક ઊંચો બાવળ જોયો એટલે મઘી ત્યાં જઈને જોવા માંડી : 'કોઈ માલધારીએ ઘેટાં-બકરાં માટે ડાળ કાપી હોય તો કાપ ઠેકાણે ગુંદ મળે. આમ તો બાવળનો ગુંદ કોઈ નો લેય પણ ગોરડના ગુંદ ભેગો વયો જાય.' મઘીએ જોયું તો બાવળમાં ક્યાંય કાપ નહોતો. માલધારીઓ તડકામાં આ બાવળ નીચે વિસામો લેતા હોય તેવું લાગ્યું. ચારે બાજુ ઘેટાં-બકરાંની લીંડીઓ પડી હતી. આ પકવવા મંગાળાં માંડેલ હતાં. સારો છાંયો જોઈને મઘી ઘડીક ઊભી રહી. કપાળે વળેલ પરસેવો લૂછ્યો. બરણીમાંથી પાણી પીધું પછી બાવળમાં નજર ફેરવવા માંડી. થડિયેથી ઊંચે જતી નજર બાવળની ઘાટી ડાળીઓમાં ફરવા માંડી ને મઘીની આંખ ચમકી : 'એલા ભાર્યે મોટું મધનું પોડું છે. નંઈ...નંઈ... તોય દોઢશેર-બશેર મધ તો હશે જ ! વળી દેશી બાવળ છે એટલે કાંટાય ઓછા છે. બશેર ગુંદ ને સામું એટલું મધ મળી જાય તો રંગ રહી જાય.' મઘી બાવળને ધારી ધારીને જોઈ રહી. આખા બીડમાં સૌથી ઊંચો બાવળ છે પણ તોય થડ પાતળું છે. હાર્યોહાર્ય આ વા ઝીંકું દેય છે પણ વાંધો નંઈ; ચડી જવાશે ! નાનપણમાં તો ગમે એવું ઝાડવું હોય તોય ચડી જાતી. બવ ઓળકામડો રમી છું પણ હવે કાંઈ નાનપણ થોડું છે ? અને બાઈમાણહની તો પોલી કાયા ! આ તો માતાજીની દયા છે બાકી એક સુવાવડમાં જ શરીર અર્ધું ભાંગી જાય. પાછાં ખાવાનાં ખોટાં હોય.'

મઘીએ ઘાઘરાનો કછોટો વાળ્યો. સાડલો કેડે વીંટી દીધો. બરણીમાં મધ ભરવા પાણી ઢોળી નાખ્યું ને ઠાલી બરણી થેલીમાં નાખી. પછી થેલી ખભે ભરાવીને બાવળ ઉપર ચડવા માંડી. જોતજોતામાં મધના પોડા પાસે પહોંચી ગઈ. ડાળ માથે સરખી બેઠી. પછી એક હાથે થેલીમાંથી દાંતડરું કાઢીને મધના પોડા પડખેથી નડે તેવી ઝીણી ડાળીઓ કાપી. પવનનું જોર વધતું હોય તેવું લાગતું હતું. આખો બાવળ હીંચકા ખાતો હતો પણ એક હાથે ડાળ પકડીને બીજા હાથે દાંતરડું હાંકવામાં વાંધો ન આવ્યો. હવે મધની માખીઓને ઉડાડવા ધુમાડો કરવો જરૂરી હતો. થેલીમાં બીડીની જૂડી હતી જ. મઘીએ મોંમાં બીડી મૂકીને બાકસ કાઢ્યું પણ બંને હાથ છૂટા થાય તો જ બીડી જગે... ને પવન કહે મારું કામ. હાથ છૂટા મૂકતાં બીક લાગવા માંડી. આમાં દિવાસળી જગે તોય બીડી જગવવી સહેલી નહોતી. મઘીએ કાંટાની પરવા કર્યા વિના ડાળ સાથે પગની આંટી મારી ને ઢોરને ઈતરડી ચોંટે તેમ ડાળને ચોંટી ગઈ. મધ જોઈને મઘી અટકળ કરવા માંડી : 'મધનું પોડું છે તો ભર્યું ને પાછું મોટું, ગુંદમાંથી ભાયસનબાપાનું નામું ચૂકવી દેવાશે ને મધ વેચીને મારી સાટુ એક સારો સાડલો લઈ લેવો છે. ભનિયાનો બાપ ગર્યમાંથી આવી ગયો હશે એટલે હટાણાંની મર્યમાર્ય તો નથી પણ આ વાનેય આજ જ નવરાશ મળી લાગે છે; આદુ ખાઈને મંડાણો છે. વા તો વાય પણ આ તો આડી-

અવળી આંટીયું મારે છે. આખો બાવળ પેટમાં દુઃખતું હોય એમ વળ ખાય છે. આમાં પંડચને મોકળું મેલીને બેસવું કેમ ? ને પંડચ મોકળું નો રેય તો બીડી કેમ જગવવી ? આમેય બીડી જગવવાની આદમી જેવી ફાવટ નહિ ને ! ભનિયાનો બાપ તો વાવાઝોડું હોય તોય બીડી જગવી લેય. મારે તો આમેય બીડી જગવવાની શું જરૂર હોય ? ઈ જગવે ને મને દેય તો વળી બે સટ મારું. ફાવટ ગમે એવી હોય પણ બેય હાથ છૂટા હોય તો જ બીડી જગે. આંય તો આ વા ! બીડી જગવવાનું તો ઠીક, ક્યાંક હાથમાંથી ડાળ મુકાઈ જાશે તો બાવળનું પરડું ખરે એમ હેઠી નાખશે.’

મઘીથી અનાયાસ નીચે નજર થઈ ગઈ ને શરીરમાંથી કંપારી વહૂટી ગઈ : ‘આંયથી પડું તો પાણીય નો માગું ને માગું તોય કોણ પાય ? હે... માતાજી ! હે નવલખ લોબડિયાળી જોગમાયા; મને આમાંથી ઉગારજે મા ! આજ જો આ બાવળેથી પડી તો હું તો ખડપાણી વિના જ જાવાની. આ વેરાન વગડામાં અંતરિયાળ કોઈ લેવાય નંઈ આવે; કોને ખબર છે કે હું આંય મૂઈ છું. મારું મૈયત રઝળશે ને કાગડા-કૂતરાં એને ચૂંથશે ને હું અવગતે જાય. હે...મા...! મારાં છોરુંની દયા ખાજે. આમેય તારાં છોરું છંઈ મા... મે’ર કરજે.’

અમંગળ શંકાથી મઘી ધૂજવા માંડી. એમાં વાયરો વધ્યે જતો હતો. આખો બાવળ હમણાં થડમાંથી ઊથલી પડશે એવું લાગતું હતું. બાવળમાં કાંટા છે તે પણ ભુલાઈ ગયું ને મઘીએ ડાળને બાથ ભરી લીધી ને ડાળ સાથે પગની આંટીઓ મારી પણ તોય લાગવા માંડ્યું કે હવે ઝાઝી વાર ટકાશે નહિ. આટલા પવનમાંય હાથની હથેળીઓમાં પરસેવો વળતો હોય એમ લાગ્યું. આમાંથી હવે ઉગારે તો માતાજી જ ઉગારે એમ લાગવાથી મનોમન મઘીથી બોલાઈ ગયું : ‘હે...મારી મા, મારા કુળની રાખણહાર, કુળદેવી ! આમાંથી મને હેમખેમ ઘરે પુગાડે તો તારા મઢે આવીને શ્રીફળની જોડ ચડાવે મા.’

મઘીની આંખો બંધ થઈ ગઈ ને એકધારું માતાજીનું રટણ શરૂ થઈ ગયું. ચમત્કાર થયો હોય એમ થોડી વારે પવનનું જોર ઘટ્યું હોય તેવું મઘીને લાગ્યું એટલે ડાળીને એમ જ બાથમાં રાખીને મઘી ધીમે ધીમે થડ તરફ સરકવા માંડી. આમ સરકવામાં આખા શરીરે કાંટા વાગે છે એની તો મઘીને ખબર જ નહોતી. એનું ધ્યાન તો થડ તરફ જ હતું. થડ નજીક આવવા માંડ્યું તેમ મઘીનો આત્મવિશ્વાસ વધવા માંડ્યો. ને તે માતાજીનો પાડ માનવા માંડી : ‘મા, તું તો હાજરાહજૂર છો. કપરી વેળાએ તને યાદ કરીએ એટલે તરત આવીને ઊભી રે’ છો. હે...હજાર હાથવાળી મારી માવડી; મારાં છોકરાંવનાં ભાગ્યે આજ તેં જ મને ઉગારી. તારા પરતાપે આજ આ ગાંડો વાયરોય ઘડીક ધીમો પડ્યો છે. તારા તેજનો પાર નથી મા.’

માતાજી સાથે વાતો કરતા કરતા મઘી થડ પાસે પહોંચી ગઈ. ડાળીઓ કરતાં

થડ ઓછું જ હલે એટલે મઘીને નિરાશ થવા માંડી. થડને બાથ ભરીને ઘડીક તે શ્વાસ ખાવા થંભી, ને પછી ધીમે ધીમે નીચે સરકવા માંડી. નક્કી થઈ ગયું કે હવે નીચે પહોંચી જવાશે... એટલે ચિત્ત ચકરાવે ચડયું : ‘આ ગુંદમાંથી ભાયસનબાપાનું નામું ચૂકવાશે કે કેમ ઈ નક્કી નથી ને મધ મળ્યું નંઈ. હું થોડીક ઉતાવળી થઈ ગઈ. બીકના માર્યા એકને બદલે બે શ્રીફળ માન્યાં ! આ કાંઈ વાવાઝોડું નો’તું; ઘડીક વંટોળિયો હતો. વાની આંટી આવી એમાં તો માંડી માનતાઉ કરવા. જોકે માતાજી તો દયાળુ છે. એની દયાનો પાર નથી. ને ઈ બધુંય જાણે છે. અમારે ખાવાનું માંડ થાય છે. એમાં બે શ્રીફળ કેમ વધેરવાં ? આમેય બે શ્રીફળ વધેરો કે એક; માતાજીને ક્યાં ખાવું છે ? આપડે વધેરવું ને આપડે જ ખાવું, એક શ્રીફળ વધેરીએ તોય હાલે. ભલું કરે માતાજી...!’

મનની આળપંપાળ સાથે મઘી હેઠી આવી ગઈ. ભયને લીધે પરસેવો ખૂબ વળેલો એટલે તરસથી ગળામાં લોટ ઊડવા માંડ્યો હતો. પણ મઘની લાલચે પાણી ઢોળી નાખ્યું હતું. પાણી નથી એની ખબર હતી છતાં થેલીમાં બરણી હતી તે કાઢીને જોયું તો તળિયે જરાક જેટલું પાણી નીતરીને ભેગું થયું હતું. ગળું લીલું થાય તેમ પણ નહોતું છતાં મઘીએ બરણી મોંએ માંડી. મોં ભીનું થયું એટલે થોડુંક પાણી તાળવેથી ટપક્યું. તેનો જરાક જેટલો ઘાટો ઘૂંટડો બનાવીને ગળે ઉતાર્યો. કોરા ગળામાં ભીનાશ જેવું લાગ્યું. પછી પોતાના શરીર સામે નજર ગઈ. ઠેક-ઠેકાણેથી લૂગડાં ફાટી ગયાં હતાં. થડ સાથે ઘસાવાથી ક્યાંક ક્યાંક ચામડી છોલાણી હતી ને કાંટાય ખૂબ વાગ્યા હતા; વાગીને નીકળી ગયા હોય એની તો કાંઈ પીડા નહોતી પણ શરીરમાં ભાંગી ગયા હોય તે કાઢવા મુશ્કેલ હતા. મઘીએ તોય ધરપત મેળવી : કઢાશે એટલા હું કાઢે ને બીજા ભનિયાનો બાપ કાઢી દેશે. પણ આ લૂગડાં ફાટી ગયા એનું શું કરવું ? એક સાંધીએ ત્યાં તેર તૂટે છે; કઠણાઈ મોર્યની મોર્ય. અધૂરું હતું તે એમાં વળી મેં શ્રીફળનો ખરચો ઊભો કર્યો ! હુંય સાવ વેતાબળી છું. ઘડીક વંટોળિયો આવ્યો એમાં તો ભાન ભૂલી ગઈ ને માંડી માનતાઉ માનવા. એમ કાંઈ મરી નો જાત પણ બીક ભૂંડી છે ને ! કાખમાં બરણી સોતી થેલી હતી ઈએય નો પડી ને હું થોડી પડત ? પણ જે થયું તે ! હવે સંકલ્પ થઈ ગ્યો જ છે એટલે સાવ તો નહિ હાલે ? શ્રીફળ ચડાવવું પડશે. જોકે માતાજીને ખજાને ક્યાં ખોટ છે ? એને તો બાણું લાખ માળવો દૂઝે છે; દેવાવાળાની તાણ્ય નથી. હું શ્રીફળ વધેરું કે નો વધેરું માતાજીને કાંઈ ફેર પડતો નથી. ઈ તો ભાવનાનાં ભૂખ્યાં છે. ભાવથી બે નામ લ્યો તોય રાજી થઈ જાય, પણ મેં તો જીભ કચરી છે એટલે મઢે જઈને બે દીવા કરી આવે ને ઊંધા કાન પકડીને નાકલીટી તાણી આવે એટલે માતાજી માની લેશે. માતાજીથી કાંઈ અજાણ્યું નથી. અમે ગરીબ માણહ બીજું શું કરીએ ? હાલો, હવે ઝટ ઘર ભેગી થાઉં ! મઘની માથાકૂટમાં સાંજ પડી ગઈ. જે... માતાજી !’

હું છીંકણી રંગનું પેન્ટ અને વાદળી રંગનું શર્ટ પહેરતો નથી. મારે કપાળે વાગ્યાનું નિશાન નથી. મને ડાબે હાથે કામ કરવાની ટેવ નથી. વાંચતી વખતે ચશ્માં પહેરું છું. મને ગુજરાતી અને હિન્દી બોલતાં અને વાંચતાં આવડે છે. મારે માથે ટાલની આજુબાજુ થોડા કાળા વાળ છે. મારા માતાપિતાની તબિયત સારી છે. પત્નીએ જમવાનું છોડી દીધું નથી. પુત્ર નિશાળે નિયમિત જાય છે. કોઈએ મને ઠપકો આપ્યો નથી. કોઈને કહ્યા વિના ઘરેથી હું ક્યાંય ચાલ્યો ગયો નથી.

...છતાં હું ખોવાયો છું.

માણસનો આ સનાતન આર્તનાદ છે. પોતાને શોધવાની આજન્મ ઝંખના છે. વિદ્વાનો ભલે અર્થઘટનો તારવીને જુદા જુદા સિદ્ધાંતોની રચના કરે પણ આ પૃથ્વી પર જન્મતો દરેક માનવી સમજણો થતાં 'I within I'નો અનુભવ જીવનપર્યંત કરે છે. ઍરિક ફોમના શબ્દોમાં, માણસના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય પોતાને જન્મ આપવાનું છે.

માણસમાં રહેલો માણસ એનો સાચો સંગી છે. એની સાથે એ વિચારે છે; મંથન કરે છે; હસે છે; રડે છે; ઠપકો આપે છે; સમજૂતી કરે છે. અંદરનો માણસ અંતરની વાતની મંજૂષા છે. એ બે અંદરો અંદર બંધુ સમજે છે; જાણે છે; સાચવે છે; અને એકબીજા પર હાવી થવાની કોશિશ પણ કરે છે. અંદરની અભિવ્યક્તિ એ સાચો; ઈમાનદાર નાયક. પરંતુ બહારની દુનિયાને દેખાતો માણસ; 'હું' નામનો મહાનાયક; અહંતાવાદી બનીને ખલનાયકી ભૂમિકા ભજવે છે.

'હું' ખલનાયક ધીરે ધીરે માણસમાં રહેલા માણસને ખોઈ નાખે છે. માણસ નામમાં, સરનામામાં, ઘરમાં, કુટુંબમાં ને સમાજમાં ખોવાઈ જાય છે. રૂપ-રંગમાં, વ્યવસાયમાં, કારકિર્દીમાં, આનંદપ્રમોદમાં, આશા-અરમાનમાં, સિદ્ધિ-પ્રસિદ્ધિમાં, જીવનના કોલાહલમાં માણસ પોતાને આસ્તે આસ્તે ગુમાવતો જાય છે. છળપ્રપંચપરાયણ જગતમાં એ ક્રમશઃ પોતાની ઓળખને ઓગાળી નાખે છે.

સમયના ચોકઠામાં જકડાઈને એ જન્મ્યો છે; એના મૃત્યુનું કારણ બનીને. પણ એ જીવનની ભરતીની સાથે સમયની સાપેક્ષતા પ્રત્યેની સભાનતા અને યોગ્ય દિશા સૂચવતા અંતઃકરણના હોકાયંત્રનો સંપર્ક ખોઈ નાખે છે; અને હેતુવિહીન, દિશાશૂન્ય જીવનની ભાગદોડમાં સામેલ થઈ જાય છે. એ સમુદ્રમાં સમાઈ જવા, સમુદ્રની દિશામાં દોડતા રહેતા લેમિંગની જેમ દોડ્યા કરે છે; એ ભૂલીને કે જાણ્યા વિના કે દોડવાની શરૂઆત એણે ક્યાંથી; ક્યારે અને કેમ કરી અને દોડવાનો અંત ક્યાં; ક્યારે અને કેવી

રીતે આવશે ! એ સર્વજ્ઞની જેમ વિચારે છે; વિહરે છે. માણસ એના જીવનના મહાનાયક થવાની ક્ષમતા ગુમાવીને ‘હું’ નામના ખલનાયકની કંઠપૂતલી બની જીવન વ્યતીત કરે છે.

એ એકલો દોડતો નથી. એકલો દોડતો હોત તો એની દોડ એના અંતઃકરણ પ્રતિ હોત. એની સાથે દંદો દોડે છે. અવિરત દોડતા રહેતા દંદોની સાથે એ જોડાઈ ગયો છે. હવે એ અટકી શકે તેમ નથી. એનું સમગ્ર અસ્તિત્વ આ દોડમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયું છે. અંદરનો માણસ એને થોભવાનું કહે તોપણ તેને સાંભળવાની કુરસદ નથી. ક્યારેક અંદરનો સાદ સંભળાય છે ત્યારે માણસ છાંછિયું કરીને કહે છે, ‘ચૂપ ! જોતો નથી હું દોડું છું ! પછી વાત !’ અડખેપડખે દોડતાં દંદો હસે છે. એ જાણે છે કે જે અનિશ્ચિત છે એ ‘પછી’ની ચિંતા માનવીને ગળથૂથીમાં મળી છે.

માણસની અંદર-બહાર તેમજ માણસ-માણસમાં અંતર સર્જનારાં દંદો છે. દંદો જ ‘હું’ને પ્રભાવી બનાવે છે. દંદભાવો થકી જ જગત રચાયેલું છે. ફ્રેંચ કવિ આર્થર રીમવાડનું વિધાન છે : ‘I is another’ – ‘હું’ છે તો ‘અન્ય’ છે. ‘અન્ય’ છે એટલે ‘હું’ છું. ‘હું’ અને ‘અન્ય’નું અન્યોન્ય હોવાનું કારણ દંદો છે. દંદોને કારણે જ ભિન્નતા છે; વિષમતા છે; સંકુલતા છે; જીવનનાં બંધન છે. બંધન સદા વિષમ હોય છે.

પુડુંચેરીના પ્રવાસ દરમિયાન એક સ્ત્રીને એના પતિને કહેતા સાંભળી હતી, ‘પહેલાં સ્વભાવ સુધારો પછી સાધનાની વાત કરો.’ ચંદ્રમુખીના ઉપાલંબોને આત્મકલ્યાણાર્થે લેવાની સૂઝ અને સમજ પુરુષો કેળવે તો એને અંતર્મુખી થવા માટે શિબિરોમાં જવાની જરૂર રહે નહીં.

માણસને ટેવ પડી જાય છે; સંબંધોના સમીકરણોનું એક પદ બની રહેવાની. દંદો જિજ્ઞવિષાનું આકંઠ રસપાન કરાવ્યા પછી પણ માણસને અતૃપ્ત રાખે છે. ચપટીક ચિરોડીમાં મેઘધનુષ્યના રંગો જોવાની છટપટાહટમાં ઋતુઓની નિરંતર પસાર થતી શોભાયાત્રાને જોવાનું માણસ ચૂકી જાય છે. મૂલ્યોનું મહાત્મ્ય ગાઈને મૂલ્યોનું સતત અવમૂલ્યાંકન કરે છે. બે હાથની ચોકડી વાળીને સમાનતાની સલાહ આપે છે. શીશામાં ઉતારીને સત્યનારાયણની કથા સાંભળવા નિમંત્રે છે. ઉપાલંબ અને અવહેલનાના પ્રહારો કરીને કૌટુંબિક અને સામાજિક એકતાની દુવાઈ કરે છે. મારા-તારાનાં ઉકયનો માનવીને ચકલી બનાવીને મોટા ઢગલાની શોધમાં જીવનભર જોતરી રાખે છે. માણસ શીર્ષ-વિશીર્ષ અવસ્થામાં બે કાંઠે વહેતી નદીને આંખની સામે ક્ષીણસ્રોતા થતી જોઈ રહે છે. પોતે પસંદ કરેલા જીવનના પ્રવાહમાં તણાતો એ એનાથી દૂર થતો જાય છે. એનો ‘હું’ એની ઓળખ બની જાય છે.

‘જીવન’ને ઓળખની આળખપાળ કરવી ગમે છે. એઝરા પાઉન્ડ કહે છે તેમ પોતાની ઓળખ વિશે વિચારવું એ સાચું ચિંતન છે. પરંતુ ચિંતનક્ષમ વિરામ ક્યાં ?

ચિંતનનું સત્ય સમજવાની ક્ષમતા ક્યાં ? દ્વંદ્વોના વિવિધ પરિવેશોની અસ્ખલિત ગતાગતમાં માણસ રમમાણ રહે છે. બાવાંજાળાં બાઝેલા અરીસામાં પડતું પ્રતિબિંબ સાચું લાગે છે. આત્મરતિનાં પડળોને બિંબ અને પ્રતિબિંબ અભેદ ભાસે છે. સંવાદ-વિસંવાદના વમળમાં જીવન ચક્રાયા કરે છે. ક્યારેક ઇચ્છાઓના વાવાઝોડામાં એને પ્રકૃતિદત્ત પહેચાનનો તિરોભૂત સ્વર સંભળાય છે ત્યારે તે એના દોડવાની યથાર્થતાનો ક્ષણ માટે વિચાર કરે છે. આ વિચાર છલનાનો ભાગ બનીને ઢેલના પગની જેમ બે દિવસ રાતા રહે છે. સંતો એને સ્મશાનવૈરાગ્ય કહે છે.

આ ક્ષણ દીર્ઘ જીવી; ચિરંતન બનતી નથી.

વનસ્પતિની સૃષ્ટિને કુદરતે એકમાંથી અનેક થવાનું વરદાન આપ્યું છે. ઈશ્વરે મનુષ્યને એકમાંથી શૂન્ય થવાના આશીર્વાદ આપ્યા છે. આદિ-કાળથી મનુષ્યને એકત્વ વારસામાં મળ્યું છે. એના શરીરની સાથે આદિ-શરીર પણ જન્મે છે. એ એકલો આવ્યો છે; એકલો છે; અને એકલો જવાનો છે તેવી અકાટ્ય જન્મજાત પ્રજ્ઞા ધરાવે છે. આ સભાનતા અવ્યાકૃત રહે છે. એના આવિષ્કારના સમય અને સંજોગોનું કેલેન્ડર ગોઠવી શકાય નહીં. આ અનુભવજન્ય પ્રમાણ છે. માણસને અનુભવ અંશતઃ કે પૂર્ણતઃ થાય કે ન પણ થાય. ક્યારેક એમ ને એમ જીવનની જીવંતતા વસૂકી જાય છે અને કાયા પર કૃતાંત કાળની છાયા પડે છે.

માણસની અંતરયાત્રા એકમાંથી શૂન્ય તરફની છે. સાર્વેએ કહ્યું છે કે આપણા અસ્તિત્વનો પાયો શૂન્ય છે. પોતાની પાસે બધું છે એ જોઈને પણ એ અનુભવશે કે અંતે એ પોતે પણ કંઈ નથી.

ડૉક્ટરનાં પત્ની માંદાં હતાં. ડૉક્ટર એમને ઇન્જેક્શન આપતા હતા તે સમયે એમનાં પત્નીએ પૂછ્યું, ‘સોય તો નવી લીધી છે ને ?’ આ પ્રશ્ને ડૉક્ટરને એના જીવનનું ચિંતન કરવા પ્રેર્યાં. પત્નીનો પ્રશ્ન સીધોસાદો હતો. કદાચ આ પ્રશ્ન નહીં પણ ડૉક્ટરની વ્યાવસાયિક પ્રામાણિકતા અને દર્દી (અને પત્ની) તરફની નિષ્ઠાના અનુભવ પર આધારિત અભિપ્રાય હતો. પત્નીના પ્રશ્ને સૂચિત કર્યું હતું કે વિશ્વાસ; પ્રેમ અને સમજણ જેવા સંવાદી સહજીવનના પાયાઓને લૂણો લાગ્યો હતો. ટી. એસ. એલિયેટે કહ્યું છે કે અવિશ્વાસથી વધીને અન્ય કોઈ એકલતા નથી.

એકલતા આત્મસાત્ કર્યા વિના ઓળખનો મારગ ન મળે. એકલા હોવાનો અનુભવ એકાંતમાં રહેવાથી મળતો નથી. એકાંત દૂર કરવા અવાજોના ટોળાને આમંત્રણ આપવું સહેલું છે. ઘોંઘાટની વચ્ચે ઘરમાં બેસી શકાય છે. મૌનના પડદા પાછળ કોલાહલ સંભળાતો હોય છે. સહુની સાથે રહીને એકલા રહેવાનો અનુભવ વિરલ છે. જલકમલવત્ મનોભાવ.

એકાકીપણાનો તીવ્ર અનુભવ સાચી ઓળખાણની ક્ષણનો પરિચય કરાવે છે.

વાલિયાની સારી ઓળખ વાલ્મીકિમાં અબોલ ચિત્કારની ક્ષણે પ્રગટી હતી. આ પ્રગટવાની ક્ષણ દરેકને જીવનમાં એક વાર તો મળે જ છે. પોતાને મળવા; ઓળખવા માટેની જે રત્નચિંતામણિ ક્ષણ આવે છે તેના પર માનવજાતિએ ખૂબ ચિંતન કર્યું છે. એ ક્ષણ હર્ષ-શોક; પ્રેમ-વિરહ; વિશ્વાસ-અવિશ્વાસ જેવાં અનંત દ્વંદ્વોમાંથી અનાવૃત થાય છે. આ ક્ષણે માણસ એની અંતર્ગત ઓળખને ઓળખે છે. આ ક્ષણ શબ્દ, ઉદ્ગાર, પ્રશ્ન, અવાજ, સ્વપ્ન, ઉદાહરણ, ઉપાલંબ કે અનુભવ થઈને આવે છે. તુરીય અવસ્થા જેવી પ્રેમલહરીનું રૂપ લઈને આવે છે. વીજનો ચમકાર; પ્રકાશની શીળી શી જ્યોત, સૂર્યાસ્તના સમયે ઊપડતી છેલ્લી નાવના નાવિકના બોલ, મનોમંથનનો અર્ક કે પુષ્પની સુગંધ બનીને આવે છે. આ એક વિરલ મિલનની પળ છે... જ્યાં માણસ પોતાને મળે છે. ખોવાયેલાની સાથે પુનર્મિલન થાય છે. બાહ્યાચારે સર્જેલું અંતર દૂર થાય છે. દ્વંદ્વોએ વિખૂટા પાડેલ સ્વને અંતરપટ એનામાં સમાવી લે છે. કબીર કહે છે તેમ, “તન ચિર મન ચિર બચન ચિર, સુરત નિરત ચિર હોય; કહત કબીર ઇસ પલ કો કલપ ન પાવે કોય.”

આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થાએ લાલ ઝંડી બતાવી; રુક જાવ. તમારું સ્ટેશન આવી ગયું. વરસોથી પહેરી રાખેલો તમારી આ ઓળખનો અંચળો ઉતારીને ઊતરી જાવ. વીતેલાં વરસોની યાદો ને વિષાદોની પોઠો પીઠ પર લાદીને હવે ચાલતા રહો, અંતિમ મુકામ તરફ. મારો ‘હું’ એકાએક અનાથ થઈ ગયો. એ તેજહીન, સત્ત્વહીન થઈ ગયો. એનો રુઆબ ચીમળાઈ ગયો. એની પહેચાન પાંગળી બની ગઈ. એના શબ્દો વજૂદ વિનાના થઈ ગયા. છ છ દાયકાઓ સુધી ફૂલ્યોફૂલ્યો નહીં સમાતો ‘હું’ રાતોરાત કરમાઈ ગયો. મને ખુદને હું અતરાપી, અજાણ્યો, પરાયો લાગવા માંડ્યો. વિલાયેલા ચહેરે હું મને પૂછતો હતો : તારી ઊર્જા ક્યાં ગઈ ? શું તું અત્યાર સુધી ‘નોકરી’ નામના પાવર-હાઉસમાંથી ઊર્જા મેળવતો હતો ?

મારા ઇતિ સિદ્ધમને પુષ્પાંજલિ આપતાં પરિચિતોની સાથે પ્રશ્નોત્તરી થઈ હતી :

‘હવે શું કરશો ?’

‘જે નથી કરી શક્યા તે.’

‘શું નથી કરી શક્યા ?’

‘એકલા રહેવાનું.’

‘આશ્રમમાં રહેવા જશો ?’

‘ના. ઘરમાં જ રહીશ.’

‘અત્યારે ઘરમાં જ રહો છો ને ?’

અને રત્નચિંતામણિ ક્ષણનું પ્રાગટ્ય થયું. આંકડાઓની દુનિયામાં રહીને રુક્ષ બની ગયેલા મનની વહારે અંતઃકરણ ધાયું અને જવાબ અનાવૃત થયો : ‘હવે હું મારી સાથે

રહીશ.’

આ શબ્દોનો આવિર્ભાવ જ મારા ‘હું’ને ‘મને’ મેળવી આપવા માટે પૂરતો હતો. મારે મારી પાસે જવું હતું; રહેવું હતું. પ્રકૃતિદત્ત મૂળ ઓળખ પાછી મેળવવી હતી. મને મારા અંતર સુધીનું અંતર દૂર કરવા માટેનું માધ્યમ પણ સાથેસાથે મળી ગયું. અક્ષરોમાં ‘અ’ હું છું – એ યુગપ્રવર્તક અવાજે મને જાગ્રત કર્યો. મને મારા અભ્યાસનાં વરસો યાદ આવ્યાં. એ અવસાદભર્યાં વરસોમાં મને શબ્દોએ જ સઘિયારો આપ્યો હતો. મને બહુ વલોપાત થયો. અરેરે ! મારા સાચા ઊર્જા-સ્ત્રોતને વિસારે પાડીને હું ઉછીની ઊર્જા પાછળ દોડતો રહ્યો !

શબ્દો અશરણ શરણ છે. શબ્દો જ્ઞાનેશ્વરી સંવેદનાનો સંસ્પર્શ છે. ઉપનિષદ પ્રબોધિત અભિલાઈનો પરિચય છે. માણસ પોતાથી કશું જુદું જોતો નથી, જુદું સાંભળતો નથી, જુદું સમજતો નથી એવી વિશ્વમાનવીય વિશાલતાથી એને શબ્દો દીક્ષિત કરે છે. શબ્દની ઉપાસના માણસને પોતાની પાસે લઈને નિ:શબ્દતાનો વ્યોમવિહારી બનાવે છે. આ સ્વયંસંવેદ છે... જેમ મને હું મળી ગયાની આ વાત...

18

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૪૮) સાક્ષાત્કાર : (રતિલાલ અનિલ) સંકલન : શિરીશ પંચાલ ૨૦૧૪, કંકાવટી પ્રકાશન, સુરત, પૃ : ૧૮૪+૮, રૂ. ૧૮૦/- (૪૯) દરિયો અને રેતી : (રતિલાલ અનિલ) સંકલન : શિરીશ પંચાલ ૨૦૧૪, કંકાવટી પ્રકાશન, સુરત, પૃ : ૧૮૪+૮, રૂ. ૧૮૦/- (૫૦) ઝરણાનું એકાંત : (રતિલાલ અનિલ) સંકલન : શિરીશ પંચાલ ૨૦૧૪, કંકાવટી પ્રકાશન, સુરત, પૃ : ૧૮૪+૮, રૂ. ૧૮૦/- (૫૧) ઉત્તરબોધ : (રતિલાલ અનિલ) સંકલન : શિરીશ પંચાલ ૨૦૧૩, કંકાવટી પ્રકાશન, સુરત, પૃ : ૧૮૬+૬, રૂ. ૧૮૦/- (૫૨) હસી શકે તો હસજે : (રતિલાલ અનિલ) સંકલન : શિરીશ પંચાલ ૨૦૧૩, કંકાવટી પ્રકાશન, સુરત, પૃ : ૧૮૬+૬, રૂ. ૧૮૦/- (૫૩) ઓળા કે પડછાય : (રતિલાલ અનિલ) સંકલન : શિરીશ પંચાલ ૨૦૧૪, કંકાવટી પ્રકાશન, સુરત, પૃ : ૧૮૪+૮, રૂ. ૧૮૦/- (૫૪) ગાંધી પ્રજ્ઞા અને બીજા નિબંધો : ચિન્મય જાની, ૨૦૧૪, નવકલ્પ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૪+૯૯, રૂ. ૧૦૫/-

શાયરી એ જુઝબ-એ પેગમ્બરી છે એટલે કે શાયરી પયગમ્બરી વારસો છે. કવિ જન્મે છે, જન્મવાનો નથી માટે કુદરતી આશીર્વાદથી જન્મેલા કવિને કવિતા છંદના બીબામાં ઢાળવી પડતી નથી; એની કવિતા છંદબદ્ધ જ હોય છે. મારી એક પણ ગઝલને મેં તકતીમાં મૂકી નથી. છંદશાસ્ત્ર જાણવું જોઈએ અને એને અનુસરવું જોઈએ એવું હું માનું છું.

મારા અંગત કવિમિત્ર ઓજસ પાલનપુરીએ મને કહ્યું હતું કે, જલનસાહબ, અરૂઝમેં બહોત ઉંડા ઉતરના ઠીક ન હોગા ક્યું કિ એ જાનને સે ગઝલ આપ આપની મરજી કી અચ્છી. લીખ નહીં શકો. ત્યારથી મેં આ બાબત પર પૂર્ણવિરામ મૂકી દીધું છે. શાયરનું કામ છે કવિતા લખવાનું અને વિવેચકનું કામ છે વિવેચન કરવાનું.

ઉર્દૂ ભાષાના પ્રસિદ્ધ શાયર પંડિત આનંદનારાયણ મુલ્લાએ એમના ગઝલ-સંગ્રહનાં પ્રકાશન ટાણે બે બોલ લખ્યા હતા એમાં એમણે છેલ્લી પંક્તિમાં લખ્યું હતું કે, “હવે આ ગાય હું કસાઈવાડે રવાના કરું છું.” અહીં ગાય કોણ અને કસાઈ કોણ એની સ્પષ્ટતા કરવાની વિદ્વાનોની સભામાં જરૂર નથી.

શાયરી પ્રત્યે હું કેમ આકર્ષાયો એ બાબત જણાવી દઉં કે મારા મોટા ભાઈ ફૂખ માતરી અચ્છા શાયર, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર તેમજ પત્રકાર હતા... એમના શેરો અહીં ટાંકું છું :

નિરાશા છોડ, માટીમાં ભળી જા બીજની પેટે
પછી જો એ જ ગલશન, એ જ સૌરભ, એ જ લાલી છે.

એક સમય એવો આવશે જ્યારે માત્ર ગુજરાતી ગઝલની સુવાસ ચારે બાજુ પ્રસરી જશે. ફૂખ માતરીનો બીજો શેર જોઈએ :

જ્યારે કલા, કલા મટી જીવન બની જશે
મારું કવન જગતનું નિવેદન બની જશે.
જનાજો મળ્યું કોઈ આકાશે એમાં
ન પૂછો હશે શું એ કાળી ઘટામાં ?
મરણ બાદ પણ તું તો આપીશ સઝાઓ
ખુદા ઓછું જીવન હતું શું સઝામાં ?
ફક્ત ચાર દિનની છે આ જિંદગાની
રમત ‘માતરી’ ખેલ મનહર અદામાં.

મારા વરોટ ભાઈ વજ માતરી પણ ઉત્તમ શાયર, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર હતા.
એમના શેરો માણીએ :

માળી અચૂક ખેલશે સૌન્દર્યનો શિકાર
કાચી કળીનું ગીત નહીં જીરવી શકે;
તૂટી જવાના જોજો સમંદરના સાત બંધ
પાગલ નદીનું ગીત નહીં જીરવી શકે.

નહીં જીરવી શકે એવા મુશ્કિલ રદીફમાં ભાઈની આખી ગઝલ મુરસ્સા છે.
મારા આ બન્ને ભાઈઓની શાયરીની માત્ર ઝલક દેખાડવાનો મારો આશય એ
છે કે બન્ને ભાઈઓની શાયરી જાણી, વાંચી, રટીને મને પણ શાયરી કરવાની પ્રેરણા
મળી.

ઈ.સ. ૧૯૫૮ની વાત છે. આ અગાઉ પણ હું ગઝલ-સાહિત્યમાં ખાનગી રીતે
પ્રવેશી ચૂક્યો હતો. જાહેરમાં આવ્યો નહોતો તેમજ જાહેર થયો ન હતો. આ જ અરસામાં
મેં મારી એક નાની ગઝલ મારા વડીલ બંધુ શ્રી વજ માતરીને ડરતાં ડરતાં સંભળાવવાની
પરવાનગી માંગતાં તેમણે તરત જ કહ્યું કે ગઝલ લખી છે તો મને સંભળાવને. એમાં
સંકોચ શાને અનુભવે છે ? ગઝલ સારી હશે તો દાદ જરૂર આપીશ કારણ કે “હમ
સુકન ફેમ હય ગાલિબ કે તરફદાર નહીં. અને મેં મતલઅ સંભળાવ્યો.” મતલઅ
સંભળતાંની સાથે જ ભાઈ ઝૂમી ઊઠ્યા અને મારા ઉપર દાદ પર દાદ વરસાવતા
રહ્યા. આખી ગઝલ સાંભળીને એને મુરસ્સા ગઝલ તરીકે બિરદાવી. મારી પીઠ થાબડીને
કહ્યું, “આરંભથી જે શક્તિ દેખાઈ રહી છે એ જોતાં મને લાગે છે કે તું ગુજરાતી
ગઝલનો અંગારો સાબિત થશે. તારા તખલ્લુસ મુજબ તારી કલમમાંથી આગ જ ઝરવાની
છે.” એટલું કહીને ગઝલના અમુક શબ્દોમાં ફેરફાર કર્યો. વજભાઈની ભાષા અને શૈલી
આગળ તો તે વખતે તો શું આજે પણ હું કંઈ નથી. એનો સ્વીકાર કરીને એટલું જરૂર
કહીશ કે ગુરુ વગર જ્ઞાન નથી અને સાચી સમજ પણ નથી. એમણે મારી ગઝલ
સંભળીને પૂછ્યું કે “આ એક જ ગઝલ લખી છે કે બીજી પણ લખી છે ?” મેં કહ્યું
“હા, બીજી પણ લખી છે.” તો એમણે કહ્યું, “જે કંઈ પણ લખ્યું હોય તે બધું સંભળાવ,
હું સંભળવાના મુડમાં છું.” અને હું ગઝલો સંભળાવતો ગયો અને એ દાદ આપતા
ગયા. એમની દાદથી મારામાં જે ઉત્સાહ આવ્યો એ ઉત્સાહથી આજસુધી હું ઊભો
છું. ગઝલની સાચી સૂઝ એમણે મને આપી એટલે કબૂલી લઉં છું કે વજ માતરી મારા
વડીલ બંધુ ખરા જ, પણ મારા પ્રથમ ગઝલગુરુ છે.

મારી ગઝલો સંભળીને એમણે સાહિત્યવર્તુળમાં વાત કરવા માંડી કે ગુજરાતી
ગઝલમાં એક તેજસ્વી સ્તિતારો ઝબકવાની તૈયારીમાં છે. મુરબ્બી જમિયત પંડ્યાને આ
વાતની જાણ થતાં એમણે યોજેલા મુશાયરામાં મને આમંત્રણ આપતા જ.

શૂન્યસાહેબ એ અરસામાં પાલનપુર છોડીને અમદાવાદ આવ્યા. એમણે પણ જ્યારે મારા વિશે જાણ્યું તો એ ચેતનકુમારને લઈને સીધા મારા ઘરે આવ્યા. હું ગુજરાતીના મોટા શાયર જેમને ગણતો હતો એ પોતે જ મારા ઘરે પધાર્યા છે એ જોઈને હું ખૂબ જ ખુશ થઈ ગયો. એમણે બેસતાંની સાથે જ મને કહ્યું કે “જલનસાહેબ, મેં આપકો સુનને આયા હું ઓર સુનકેં હી જાઉંગા.” મેં ગઝલ સાંભળાવી અને શૂન્યસાહેબ ઝૂમ્યા અને આ નીચે ટાંકેલો શેર સાંભળીને તો કહ્યું કે “ચે અછૂતા ખ્યાલ હય... શાબાશ.” એ શેર આ હતો કે,

પૂરી શક્યું ના એને કફન આભ એટલે
તારાની લાશ આવીને ધરતી ઉપર પડી.

મારી ગઝલ લખવાની શરૂઆતની બીજી ગઝલ તે
મુશ્કિલ પડી તો એવી કે આઠે પ્રહર પડી
પણ દુઃખ છે એટલું જ કે કારણ વગર પડી.

આ ગઝલ સાંભળીને મરીઝ ઝૂમ્યા, બેફામ ઝૂમ્યા, સૈફ ઝૂમ્યા, ગનીભાઈ ઝૂમ્યા, શ્રી રઘુવીર ચૌધરીસાહેબ ઝૂમ્યા અને મારી ગઝલ હતી એટલે હું પણ ખૂબ ઝૂમ્યો. અનહદ દાદ મળતી જોઈને મેં મને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, “જલનસાહેબ આપ શાયર બન ગયે.”

વજ્રભાઈની દાદ જેવી શૂન્યસાહેબની દાદ મેળવીને હું મનોમન ઝૂમી ઊઠ્યો. આ બન્ને વડીલોની પ્રથમ દાદથી મારામાં વધુ આત્મવિશ્વાસ આવી ગયો.

ગઝલશાસ્ત્રમાં થોડુંઘણું જે કંઈ જાણું છું એ ગઝલશાસ્ત્રનું જ્ઞાન શૂન્યસાહેબને આભારી છે. એ રીતે શૂન્યસાહેબ મારા શાસ્ત્રગુરુ છે. એમની અદબ આજ દિન સુધી મેં જાળવી છે. એમના અવસાન પછી એમની ખોટ મને દુઃખી કરે છે.

કેફિયત જણાવી દીધી. હવે ગઝલ વિશે વાત કરું.

ઈતિહાસ નોંધે છે કે આર્યોએ ઉત્તર રાષ્ટ્રનો કબજો લઈને ભરૂચને મુખ્ય કેન્દ્ર બનાવ્યું અને દક્ષિણ રાષ્ટ્રમાં એમની પહેલવહેલી રાજધાની રાંદેર મુકામે કરી. એ રીતે ઈરાનથી આવેલી ગઝલે પણ મુખ્ય રાજધાની રાંદેર મુકામે જ કરી હતી એટલા માટે જ રાંદેર એ ગુજરાતી ગઝલનું મક્કા ગણાય છે.

ઝાર રાંદેરીએ ગુજરાતી ગઝલ વેલને પ્રેરણાનાં અર્મી સીંચ્યાં છે. એમણે સૌપ્રથમ ગઝલ-પિંગળ તૈયાર કર્યું. આજે એ પુસ્તક દુર્લભ છે.

ઈ.સ. ૧૯૩૧માં રાંદેર મુસ્લિમ સાહિત્ય મંડળ સ્થપાયું છે. આ મંડળે મુશાયરાઓ યોજીને ગઝલને લોકો સુધી પહોંચાડી હતી. મુશાયરા વગર ગઝલને બહાર આવવાનું બીજું કોઈ સાધન નહોતું. વર્ષો વીતતાં ગયાં એ પછી ગઝલ ચારેબાજુથી ઊભરી અને એવી પ્રગતિ કરી કે લોકોમાં એના પ્રત્યે આદર વધ્યો. આને કારણે ગુજરાતી ગઝલના

મુશાયરા અખિલ ભારતીય ધોરણે યોજાવા લાગ્યા છે. ચેન્નાઈ, કોઈમ્બતુર, બેંગલૂરુ, કોલકાતા અને હૈદરાબાદ સુધી ગુજરાતી ગઝલ મુશાયરાના મંચ પરથી ગાજવા માંડી છે. દેશમાં ગાજી અને વિદેશમાં પણ ગાજી છે.

ગુલ, સાકી, શબનમ, તોફાન, આરા-કિનારા વગેરે શબ્દોથી સજ્જ થતી ગઝલે આજે અનેક વિષયો આવરી લીધા છે જેની આજે કોઈ સીમા નથી.

ગઝલ ધોરી માર્ગ ઉપરથી છેલ્લા ઘણાં વર્ષમાં અનેક કેડીઓમાં ફંટાઈ છે. ગઝલસાહિત્યમાં જે નવું લોહી આવ્યું છે એણે ગઝલને એના મૂળ રસ્તા ઉપરથી ઉપાડીને નાની નાની કેડીઓ ઉપર રમતી કરી દીધી છે. કવિઓએ ક્યારેક એને ઊંડી ખાઈમાં પણ પટકી છે તો ક્યારેક રસ્તાના પુલો બનાવીને વસ્તીમાં ઘૂમતી કરી છે. એને બગીચામાંથી બહાર કાઢીને તપતા રણની રેતમાં ચલાવી છે. સતત દોડાવી છે. નિરાંતનો શ્વાસ ખાવા નથી દીધો. અને અનર્થીના જંગલમાં ભેરવી પણ દીધી છે. નવા ઢંગની ગઝલ નિરીક્ષણ માટે રસ્તા ઉપર થોભી છે. વૃક્ષનાં પાંદડાં ઉપરથી લપસી પણ છે.

એક એ પણ સમય હતો કે ગઝલ કેવળ ગુલશન, સાકી, સુરા, જામ, બહાર, ખિઝાં વગેરે શબ્દો ધારણ કરતી હતી અને આજે એ પણ સમય છે કે એણે પડછાયો, મૌન, બાજ, ઘડિયાળ, શ્વાસ, ત્વચા, સતત, ટહુકો, વિસ્સા સ્પર્શ, રિક્તતા, કોરાં આંસુ વગેરે શબ્દોના વાઘાથી તદ્દન નવો જ વેશ સજ્યો છે. નવા જમાનાની ગઝલે ઊંડોની પીઠ ઉપર રેતીને બેસાડી છે. સૂરજની કબર બનાવી છે. ખરતાં પાંદડાંને અશ્રુ સારતી હવા તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. તટ ઉપરની રેત ઉપર દરિયાનું નામ લખ્યું છે.

ગઝલ-સાહિત્યમાં પરંપરાને જાળવી રાખનાર શાયરોની નામાવલી મોટી છે. સાથે સાથે પરંપરામાં રહીને નવી વાત કરનારાનો પણ એક બહોળો વર્ગ છે. ત્રીજા વર્ગે પોતાના રંગમાં મનસ્વી રીતે ગઝલોને ગળાડૂબ ડુબાડી દીધી છે.

ગમે તે હોય પણ સ્વ. કલાપી, સ્વ. બાલ, સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈ, સ્વ. સાગર, સ્વ. અમૃત કેશવ નાયક અને સ્વ. શયદાએ ખેડેલો આ પ્રકાર આજે અનેક રીતે સમૃદ્ધ થયો છે.

હિન્દુસ્તાનમાં સૌપ્રથમ ઉર્દૂ ગઝલ કોણે લખી અને ક્યાંથી લખી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવો હોય તો ઉર્દૂ ગઝલના ઇતિહાસમાં ડોકિયું કરવું પડે અને ડોકિયું કરીએ તો આપણને પ્રશ્નનો ઉત્તર મળી જાય કે હિન્દુસ્તાનમાં સૌપ્રથમ ઉર્દૂ-ગઝલ હઝરત વલી ગુજરાતીએ લખી. સૌપ્રથમ ઉર્દૂ ગઝલ જે શહેરમાં રહીને લખાઈ એ શહેરનું નામ સુરત છે. ઉર્દૂ ગઝલના પિતા સમાન ગણાતા હઝરત વલીનો જન્મ સુરતમાં થયો હતો અને વર્ષો સુધી હઝરત સુરતમાં જ રહ્યા હતા. સબબ એક જ કે એમના વાલિદસાહેબ સુરતની ઉર્દૂ સ્કૂલના શિક્ષક હતા.

વાત કરવી છે ગુજરાતી ગઝલની અને વાત છેડાઈ ગઈ ઉર્દૂ ગઝલની ઉત્પત્તિની.

પણ આ વાત કરવાનો ખાસ અર્થ છે. કહેવાનો અર્થ એ છે કે જેમ ઉર્દૂ ગઝલની શરૂઆત સૌપ્રથમ સુરતમાંથી થઈ તેમ ગુજરાતી ગઝલનો જન્મ પણ સુરત આસપાસથી જ થયો છે. રાંદેર ગામથી એની શરૂઆત થઈ છે.

ઈ.સ. ૧૯૩૧માં રાંદેરમાં મુસ્લિમ સાહિત્ય મંડળની સ્થાપના થઈ. આ મંડળ અસ્તિત્વ આવતાંની સાથે ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર મુશાયરા શરૂ થયા.

ઉર્દૂ ગઝલ પ્રથમ હઠરત વલીએ લખી તેમ ગુજરાતી ગઝલ પ્રથમ કયા શાયરે લખી એ જાણી શકાયું નથી. પણ એ વાતનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કે રાંદેરમાં એ વખતે સ્વ. શ્રી ઝાર રાંદેરી, વહશી રાંદેરી, આસિમ રાંદેરી અને ઉબ્રાહીમ દાદાભાઈ પટેલ ‘બેકાર’સાહેબનાં નામો બોલાતાં હતાં. રાંદેરમાંથી શ્રી વહશી રાંદેરી “કારવાં” નામનું માસિક પ્રગટ કરતા હતા. એટલે માની લઈએ કે ઉપર દર્શાવેલાં નામોમાંથી કોઈ એક શાયરે પ્રથમ ગઝલ લખી હશે.

ગઝલ અરબી ભાષામાંથી ફારસી ભાષામાં આવી પછી ઉર્દૂ ભાષામાં આવી. બહુ લાંબી મજલ કરતાં કરતાં એ થાકી ગઈ એટલે એણે ગુજરાતી ભાષામાં બોલવા માટે સુરત નજીકના રાંદેરને પસંદ કરી લીધું. રાંદેરે એને સ્વીકારી ખૂબ લાડ લડાવ્યા અને એની ઓળખ સુરતની આજુબાજુનાં ગામોમાં કરાવવા માટે “શું શા પૈસા ચાર” ગણાતી ભાષામાં અરબસ્તાનથી આવેલી ગઝલમાં અરબી, ફારસી, ઉર્દૂ શબ્દોનો ઉમેરો કર્યો. એટલે ભાષામાં પ્રાણ પુરાયો, ઉચ્ચારો બદલાયા, રજૂઆતે વળાંક લીધો. ભાષા સાથે ઊર્મિ મળી, ચિંતન ઉમેરાયું એટલે ગઝલની મહેફિલો જામવા લાગી.

ઈ.સ. ૧૯૪૩માં “મહાગુજરાત ગઝલ મંડળ”ની સ્થાપના બેકારસાહેબના પ્રયત્નોથી થઈ. સ્વ. રતિલાલ અનિલ મંત્રી બન્યા. ૧૯૪૫ની ગઝલસમૃદ્ધિ એની બોલતી તસવીર છે. બેકારસાહેબ અને અનિલસાહેબે ગુજરાતી ગઝલ માટે જે કષ્ટ ઉઠાવ્યાં છે એ કદી પણ ન ભુલાય એવાં છે. ગઝલને ગાજતી આ બે મહાનુભાવોએ કરી છે.

ફારસી ઉદ્યાનમાં ઊગેલો ગઝલરૂપી છોડ આજે ચારેબાજુ ફોરમ ફેલાવી રહ્યો છે. એનો યશ બેકાર, અનિલ અને શયદાને જાય છે.

ગઝલ એ એક ખૂબ જ અઘરો કાવ્યપ્રકાર છે.

ગાલિબે કહ્યું છે કે,

“આતે હું ગયબસે યે મઝામી ખયાલ મેં” – અલ્લાહની દેન છે તો જ લખી શકાય છે.

ગઝલને અઘરો નહીં પણ સાવ સહેલો પ્રકાર સમજી બેઠેલાઓ દ્વારા આજે ધોધમાર ગઝલનું સર્જન થઈ રહ્યું છે. આજે ગઝલ-ગઝલ ને ગઝલ જ, બીજું કંઈ નહીં. એને કારણે સંસ્કૃત છંદોમાં રચાતી કવિતા અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે.

આ જોઈને આપણા ઉચ્ચ કક્ષાના સાહિત્યકાર, અજોડ વિવેચક આદરણીય શ્રી

ધીરુભાઈ પરીખ ખિજાઈને બોલી ઊઠ્યા કે આજકાલ ગઝલો ગટરો ઊભરાય તેમ ઊભરાઈ રહી છે.

આપણા બીજા વિદ્વાન લેખક, કવિ, વિવેચક આદરણીય શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રે ઊભરાતી ગઝલો જોઈને કવિશ્રી મરીઝના ગઝલસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું હતું કે “જેમ એક સમયે સોનેટ કાવ્યસ્વરૂપ પર કુકવિઓના દરોડા પડતા હતા તેમ આજે હાઈકુ, ગીત અને ગઝલ પર પડે છે... તેમાં ગઝલ ઉપર તો કંઈક વધારે જ; અને ગઝલને ભ્રષ્ટ કરનારા કુકવિઓ હજી સુધી ગઝલનો પીછો છોડતા નથી.”

વળી એક બીજું દૂષણ એ કે આધુનિકતાના નામે ગઝલને જિવાતા જીવનથી વિમુખ કરવાના ચેડા પણ થતા રહ્યા છે અને તાશેરો આ કે આ ચેડા ચાંદવાની, ગઝલને નહીં સમજતા સાક્ષરો તરફથી, આળપંપાળ પણ કરાતી રહી છે.

છેલ્લે આપણા વિદ્વાન કવિ, લેખક, વિવેચક આદરણીય શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ તો આજે થોકબંધ લખાતી ગઝલો જોઈને જબરો હથોડો માર્યો છે કે “ગઝલ એ ગૃહઉદ્યોગ બની ગયો છે.”

અંતમાં આ બધા જ વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો સાથે હું સંમત છું એમ કહીને મારું વક્તવ્ય અહીં પૂરું કરું છું.

૨.સો. : ગુજરાતી ભાષાના સુવિખ્યાત કવિ શ્રી દિલીપ ઝવેરી અત્યારે આપણી સાથે છે. કવિ, નાટ્યકાર, નિબંધસર્જક અને અનુવાદક દિલીપભાઈ ગુજરાતી કવિતાના આધુનિક સ્તબકના એક મહત્ત્વના કવિ છે. એમનું વિલક્ષણ ભાષાકર્મ અને વ્યાપક સંદર્ભો સદાય આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યાં છે. એમની સાથે સંવાદ કરતાં કરતાં જ આપણે એમનો વિશેષ પરિચય મેળવીએ. –

□

દિલીપભાઈ, આપની સાથે સંવાદ કરતાં સૌપ્રથમ મને એવું પૂછવાનું મન થાય છે કે કાવ્યલેખનના પ્રારંભે જ આપે છંદોને ખૂબ ઘૂંટ્યા અને લયની લીલાઓને પણ પ્રમાણી. પરંતુ, આપનું સર્જન તો મુખ્યત્વે અછાંદસમાં જ થયું. તો આ છંદોલય અહીં તમને કઈ રીતે કામ લાગ્યા !

દિ. ઝ. : જ્યારે લખવાની શરૂઆત કરી ત્યારે મોટેભાગે અનુકરણ હતું. પછી એવું થયું કે વ્યાકરણની અંદર જે છંદો શીખતા હતા તે એક પછી એક અજમાવી જોવા અને નોંધપોથીની અંદર કેટલા છંદો લખ્યા, કેટલી લીટીઓ લખાઈ, એનો હિસાબ રાખવો. આમ કરતાં કરતાં, ધીમે ધીમે એક શિસ્ત કેળવાતું ગયું. એક છંદનો બીજા છંદ સાથે કયો સંબંધ છે એ પણ ઠેખાતું ગયું અને વિષયો જે છે – એ તો સાવ સાદા સીધા રહ્યા – કિશોર વયના. એટલે પોતાનું હજી નામ ઓળખાયું ન હોય, એ રીતે કવિતા લખવી. નામ ન ઓળખાયું હોય એટલે શું ? તો ભૈ, બીજાં જે ઓળખાયેલાં નામ છે એનાથી પોતાની ઓળખ આપવી. એમ કરતાં એક એવો તબક્કો આવી ગયો કે માત્રામેળ છંદોની અંદર લખવાનું સૂઝ્યું. ત્યારે એ સમયે ખંડ-હરિગીત, ઝૂલણા અને આ પરંપરિત અને ખંડિતમાં લખતા શરૂ થઈ ગયા. એટલે જે એક જ શિસ્ત હતું આખેઆખી લીટીઓ લખવાનું એમાંથી પહેલી મુક્તિ ત્યાં મેળવી. પછી બીજી મુક્તિ ક્યાં મળી ? તો કે હવે બધાએ લખ્યું છે એવું નથી લખવું. – એટલે પોતાના પુરોગામીએ જે હતા એમનાથી જે મોકળાશ પામવાની હતી, એ પામ્યા. પણ એનો અર્થ એવો નથી કે પોતાની ઓળખ ઊભી કરી હતી. કેવળ એટલું જ કે પુરોગામીઓથી વેગળ થયા.

એમ કરતાં એક સરળ છંદ, કટાવ, આઠ-માત્રાનો હાથમાં આવ્યો. એ તમને જ્યાં તાણે ત્યાં તણાતા જાવ અને જો તમારામાં સબળતા હોય તો આમ હાથ ઊંચો કરીને કહો કે આ હું ઊભો છું. હવે મને તાણ મા. મારે જે કહેવું છે એ જ હું કહીશ. આ કટાવ છંદ અછાંદસની નજીક લઈ ગયો. હવે જ્યારે અછાંદસ લખતા થયા ત્યારે શું થયું ? - કે જે બોલાતી ભાષા છે એ મારે જો ગોઠવવી હોય તો વૃત્તમેળ છંદોમાં પૂરેપૂરી નહોતી ગોઠવાતી. વારેઘડીએ, વારેઘડીએ તમારે સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવા પડે. પાંચ-પાંચ લઘુ શિખરિણી કે મંદાકાન્તામાં આવતા હોય તો ગુજરાતી ભાષાની અંદર, પાંચ લઘુ એકસાથે આવે એ શક્યતા બહુ ઓછી. ગેય છંદોની અંદર અથવા માત્રામેળ છંદોની અંદર પણ, એમાં તાલ જ્યારે આવતા હોય ત્યારે એક શબ્દને તમે તોડી ન શકો. વધારેમાં વધારે ક્યાંક શબ્દને લાગેલી વિભક્તિ કે એના પ્રત્યયને તમે છૂટો પાડી શકો. પણ, આખેઆખું બોલવું હોય તો ? તો, આખેઆખું બોલવા માટે અછાંદસ કામ લાગે. પણ પછી એમ થાય કે આ અછાંદસ જે છે એ કંઈ છૂટ નથી. તમે અછાંદસની અંદર લખવા માંડ્યા છો એટલે તમે બેજવાબદાર રહી જે બોલી નાખવું હોય તે બોલી ન શકો. અને પછી થવા માંડ્યું કે અછાંદસની અંદર પણ કેટકેટલા લય હોય છે ! અવાજના લય, જેને આપણે વર્ણાલંકાર કહીએ છીએ, એ પણ આવી શકે. અરે ! વિશેષણ પછી વિશેષણ તમે ગોઠવતા જાવ, આ વિશેષણોનો પણ એક લય હોય છે. ભલે અવાજની અંદર કોઈ પ્રાસ ન હોય, પણ એક પછી એક લય ઊભા થાય છે. ક્રિયાપદોનો, ક્રિયાવિશેષણોનો લય હોય છે. હવે, આ લયની યોજનાઓ થઈ. પણ, લયભંગીઓ કરવી હોય તો ? લય બદલવો હોય તો ? અને ત્યાં ક્યારેક ક્યારેક પછી એવું કરીએ, અમુક પંક્તિઓ અછાંદસની અંદર હોય અને પછી ક્યાંક એક દરવાજો ખોલ્યો હોય અને પછી થાય કે જો હવે આને લયમાં લઈ જઈશું, ક્યારેક માત્રામેળમાં લઈ જઈએ, ક્યારેક અક્ષરમેળ વૃત્તમાં પણ લઈ જઈએ...

ર.સો. : - એટલે છંદ પણ પ્રવેશે અને લય પણ પ્રવેશે....

દિ.ઝ. : ..અને વળી પાછું છંદમાંથી મુક્ત થવાનું હોય ત્યારે ભાષાનો એક લહેકો બદલીએ...

સમજો કે હું ગુજરાતીની અંદર વાત કરતો હોઉં તો એને તત્સમમાં લઈ જાઉં, થોડુંઘણું અથવા તો હું એને અરબી, ફારસી એ શબ્દોથી ભરેલી ભાષામાં લઈ જાઉં. તો જ્યારે હું એકમાંથી બીજા, બીજામાંથી ત્રીજા, આમ એક ડાળથી બીજી ડાળથી ત્રીજી ડાળ જતો હોઉં ત્યારે આ રીતે બદલતો જાઉં અને

અછાંદસ મને એની અંદર સહાયરૂપ બને.

ર.સો. : તમારી આ વાતમાં જ તમે ભાષાના જુદા જુદા સંકેતો, એનાં વિવિધ રૂપોને કેન્દ્રમાં રાખીને જે કામ કરો છો એની વાત પણ આવી ગઈ – હવે, હું તમને એવું પૂછવા ઇચ્છીશ કે તમારા પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘પાંડુકાવ્યો અને ઇતર’ – એમાં તમે સામાજિક, સાંસ્કૃતિક કે રાજકીય વાસ્તવને કલાની શરતે આગવું કાવ્યરૂપ આપ્યું, અને તાજેતરમાં જ તમારો બીજો કાવ્યસંગ્રહ આવ્યો, ‘ખંડિત કાંડ અને પછી’ – એમાં પણ એ સ્વર વિશેષ રૂપે ઘૂંટાયો. અને આમ છતાં તમારું લક્ષ્ય તો કવિતા જ રહ્યું. તો આ બધું કઈ રીતે બન્યું ? એના વિશે થોડી વિગતે વાત કહેશો ?

દિ.ઝ. : એક મહત્ત્વનો નિર્ણય લેવાનો હતો. મારે શું જોઈએ છે ? જીવન અને કલાને ઘણી વખત આમનેસામને મૂકવામાં આવતાં હોય છે. અથવા તો ઉચ્ચાવચતાનો ભેદ કરવામાં આવતો હોય છે. કવિતા એ આપણે નક્કી કરેલો, પોતે, પોતાને જ માટે, પોતાના આનંદ માટે જ કરીએ છીએ એ વિષય છે. જીવન એ એને માટે સામગ્રી છે. તમારી જીવન માટે વફાદારી હોવી જોઈએ. જીવન સાથે તમારી પ્રતિબદ્ધતા હોવી જોઈએ – પણ, એ મનુષ્ય તરીકે, કવિ તરીકે તમારી પ્રતિબદ્ધતા કેવળ શબ્દ માટે છે. ભાષા માટે છે. આ ભાષા મારી નથી. આ ભાષા તમારી પણ નથી. આ ભાષા, આ જે મારું બધું સાંભળી રહ્યા છે – માત્ર એ લોકોની પણ નથી. આ ભાષા તો સેંકડો વર્ષોથી, હજારો વર્ષોથી, લાખો-કરોડો લોકોએ રચેલું એક તંત્ર છે. અને આ તંત્રની અંદર મોકળાશ જ મોકળાશ છે. એક શબ્દ તમને બીજા શબ્દની સાથે જોડી દે. જેવી રીતે માણસ માણસની અંદર એકનું હિત બીજાની સાથે જોડી દે. – જ્યાં શબ્દની સાથે શબ્દ ન જોડાતો હોય ત્યાં કવિતાની અંદર આપણે વિગ્રહ અનુભવીએ છીએ. એવી જ રીતે માણસ માણસની સાથે ન જોડાતો હોય ત્યારે આપણે વેદના અનુભવીએ છીએ. – તો, આ સામાજિકતા, આ રાજકારણ, આ અનેક જાતના પ્રપંચ એ માત્ર નિમિત્ત છે, ઉપાદાન છે. એ લક્ષ્ય નથી.

ર.સો. : બરોબર.

દિ.ઝ. : ...લક્ષ્ય જે છે તે કવિતા છે. આ ‘ખંડિત કાંડ અને પછી’ કાવ્યસંગ્રહની અંદર જે લખાયું છે, તો બાબરી મસ્જિદને ઉધ્વસ્ત કરી ત્યાર પછી મારામાં ઘણું બધું ભાંગ્યું હતું. જ્યાં નાશ જોયો. તો, કોનો નાશ જોયો ? બિચારા ગરીબોનો નાશ જોયો. હિંદુ કે મુસલમાનની વાત નથી. હિંદુ હોવું કે મુસલમાન હોવું કે ખ્રિસ્તી હોવું કે યહૂદી હોવું એ કોઈ ગૌરવ લેવાની ઘટના નથી. માણસ

તો પહેલાં માણસ તરીકે જન્મ લે છે. આ માણસ હોવું એ સૌથી મહત્વનું છે. અને જ્યાં માણસનું હનન થાય ત્યાં આગળ માણસ કઈ રીતે મૂંગો રહી શકે ? જ્યારે ‘-અને પછી’નાં કાવ્યો આવ્યાં છે ત્યારે ગોધરાની અંદર એક ટ્રેઇન બાળી. ટ્રેઇનની અંદર કોણ મર્યા ? મારા મનથી એ હિંદુ પણ નહીં, મુસલમાન પણ નહીં, કોઈ પણ નહીં, એ બધા માણસો હતા. અને ત્યાર પછી જે થયું ત્યાં આગળ પણ સૌથી વધારે જે છે, કોણ ગયું ? માણસ ગયા. પછી લોકો જે છે એ આને દોષ આપશે, તેને દોષ આપશે. રાજકારણને દોષ આપશે. – વ્યક્તિઓને દોષ આપશે. ના, આ દોષ કોઈને માથે ન મૂકી શકાય. નિર્ણયો આપણે પોતે લેતા હોઈએ છીએ. જેવી રીતે કવિતા લખવાનો નિર્ણય હું લઉં છું એવી જ રીતે માણસ હોવાનો નિર્ણય પણ હું લઉં છું. અને ક્યાંક ક્યાંક કટ્ટરતા આવતી હોય છે. પણ એક એવી કટ્ટરતા પણ છે જે બધાને ઓળંગી જઈને સદાયની રહી છે. અને એ છે પ્રેમની કટ્ટરતા.

ર.સો. : વાહ !

દિ.ઝ. : માણસ માણસને પ્રેમ કરતો રહ્યો છે, ગમે એટલા ભેદભાવ એના મનની અંદર કોઈ પણ ઊભા કરવા જાય છતાં પણ – એણે માણસને વહાલ કર્યું છે. એટલે તો આપણે ટકી રહ્યા છીએ – નહીં તો આજે ક્યાંથી ક્યાં – ક્યારનોય આપણે એકમેકનો વિનાશ કરી નાખ્યો હોત. પણ આ પ્રેમ જે છે તેને હજુ વિસ્તારવાનો છે. આ પ્રેમ જે છે એ સકળ જીવન માટેનો પ્રેમ હોવો જોઈએ. આ પ્રેમ ખાલી માણસ માટે નહીં, પેલા ફૂલ માટે, પેલી પાંદડી માટે, પેલા ભમરા માટે; અરે ! હવા માટે, આ ચમકતા તારાઓ માટે, આ તારાઓ અને તારાઓ વચ્ચેનું જે અંધારું છે એના માટે.... કારણ કે આપણે આ વિશ્વનું અવિભાજ્ય અંગ છીએ. અને એમાંથી ક્યાંય છૂટકો મળવાનો નથી. અને શા માટે છૂટવું ? આ વિશ્વ જે છે એ અનંત છે. એને આદિ પણ નથી. તો આપણે પણ એવા જ છીએ, આપણને પણ અંત નથી. અને એટલે જ કવિતા. હળવે હળવે કરીને આ જે ભાષા માણસ બોલતો થયો, ક્યારે બોલતો થયો – ક્યાં ખબર છે ? આદિ ખબર નથી. અને ક્યારે બોલતા બંધ થવાના છીએ ? ક્યારેય બંધ નહીં થઈએ. તો કવિતા જે છે એ પણ અનાદિ અને અનંત છે. હું આ રીતે સમજું છું.

ર.સો. : તમારી ખળખળ વહેતી ભાષામાં સ-રસ સંવાદ ચાલી રહ્યો છે. હવે, પ્રશ્ન એ છે કે સામાન્ય રીતે તમારી ઓળખ આધુનિક સ્તબકના કવિની. એટલે પશ્ચિમના-વિદેશના સાહિત્યનો તમારો ખૂબ ઊંડો અભ્યાસ છે એવી એક છાપ છે. પણ, હું જાણું છું કે તમે મહાભારત, રામાયણ આદિ ગ્રંથોનો પણ બહુ

ઊંડાણથી, એના મૂળ રૂપમાં અભ્યાસ કર્યો છે. અને પુરાકલ્પનો અને વિશ્વભરની પુરાકથાઓ સાથે પણ આપનો અનુબંધ રહ્યો છે. વળી, આપે માત્ર કાવ્યો જ નહીં, નાટકો અને નિબંધો પણ લખ્યાં છે. આપનું એક નાટક ‘વ્યાસોચ્છ્વાસ’ જે આમ તો મહાભારતનો સંદર્ભ લઈને આવ્યું છે, પણ તદ્દન જુદી રીતે એ આજના માણસને પણ સાંકળી લે છે. તો, આ ‘વ્યાસોચ્છ્વાસ’ વિશે થોડી વાત કહેશો ?

દિ.ઝ. : જ્યારે મહાભારતને હું સંસ્કૃતમાં વાંચતો હતો ને ત્યારે હળવે હળવે હળવે કરતાં ઘણું બધું સ્પષ્ટ થવા લાગ્યું. પહેલાં જે મહાભારત જાણતા હતા એ સંપાદિત અને વળી પાછી કાપકૂપ કરી રાખેલી એક સંકુચિત કથા હતી. મહાભારત જ્યારે સંસ્કૃતમાં વાંચ્યું ત્યારે એનો વિસ્તાર જોયો, એનો વ્યાપ જોયો અને પછી ખબર પડી કે આ અનેક કવિઓએ લખેલી કવિતા છે. આ અનેક કવિઓએ લખેલી નવલકથા છે. આ નેક કવિઓએ ઊભું કરેલું એક નાટક છે. મૂળ કવિ તો હતો કૃષ્ણ દ્વૈપાયન – વ્યાસ, એક માછીમાર, એક આદિવાસી. રામાયણ લખનાર વાલ્મીકિ પણ એક આદિવાસી જ હતો. અને આ આદિવાસીને શું ખપે ? આદિવાસીને એક જ ખપે – પોતાની જનમભોંય. અને જનમભોંય એટલે જનમ દેવાવાળી ભોંય એટલે સ્ત્રી. અને આ સ્ત્રી એ એની સર્વોચ્ચ દેવતા. જ્યાં સ્ત્રીની મર્યાદાનો ભંગ થાય, જ્યાં ધરતીની આબરૂ લેવાય, ત્યાં આદિવાસી જે છે એ મૂંગો ન રહે. અને ત્યારે જ એક કૌંચનો વધ થતાં વાલ્મીકિ સૌથી પહેલા શ્લોકની શરૂઆત કરે. સીતા ધરતીની દીકરી છે. તમે જે વાત કરીને કે અનેક મિથકોની કઈ રીતે જોડણી થાય – તો, આ અમે કરીએ એના પહેલાં તો હજારો વર્ષો પહેલાં આ બધા કવિઓ કરી ગયા હતા. ગ્રીકનું એક મિથ છે, જેની અંદર ડીમીટર એટલે પૃથ્વી, એની દીકરી પર્સીફોન. એ પર્સીફોનને હેડીસ એટલે મૃત્યુદેવ-યમ-હરણ કરીને લઈ જાય છે, એને ખબર પડે છે તો એ ફરિયાદ કરતી કરતી ઝૂચુસ એટલે ઇન્દ્ર દેવતાની પાસે જાય છે. અને ઇન્દ્રદેવને ખબર પડે છે કે એનો નાનો ભાઈ યમ આ પર્સીફોનને લઈ ગયો છે, તો એને આજ્ઞા કરે છે કે પાછી દઈ દે. આની પછવાડે મૂળ શું છે ? – પર્સીફોન એટલે લીલોતરી. વરસના નવ મહિના યુરોપ લીલુંછમ રહે અને શિયાળાની ભેંકાર કાળી રાતોની અંદર, પર્ણહીન વૃક્ષોની વચ્ચે એ સાવ ઉઘાડું પડી જાય. કશુંક ખોવાઈ ગયું છે અને ધરતી પૂછે છે કે ક્યાં ખોઈ ગઈ છે મારી દીકરી – લીલોતરી ? હવે એવી જ રીતે હોમર ‘ઇલિયડ’ લખે – જ્યાં આગળ હેલનને પેરિસ લઈ જાય છે – ઉપાડીને. એવી જ રીતે સીતાનું હરણ રાવણ કરે છે. અને આ સીતા અપમાનિત થઈને

એ ફરી પાછી પોતાનું સન્માન મેળવવા જાય છે ત્યારે ફરી પાછી અપમાનિત થાય છે. જો મહાભારતકારે આ જ સ્ત્રીને કેન્દ્રમાં રાખવાની હોય તો હવે એને કશુંક બદલવું પડશે. હવે, સીતાનો ત્યાગ રામ કરે છે ત્યારે સીતા સગર્ભા હોય છે. જ્યારે દ્રૌપદીની લજ્જા લૂંટાતી હતી ત્યારે દ્રૌપદી રજસ્વલા – અફલા – હતી. તો સગર્ભા અને અફલા આ બંનેને કેન્દ્રમાં રાખી અને બેઉ કવિઓએ પોતપોતાની રીતે વિસ્તારથી – અને મહાભારતની અંદર જે છે એ – કોઈનો પણ પક્ષ લીધા વિના, વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ વચ્ચે, સમાજ અને વ્યક્તિ વચ્ચે, જાતિ અને જાતિ વચ્ચે, પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે, માણસની પોતાની ને પોતાની જાત વચ્ચે, કેટલી બધી – વ્યક્તિની જે ‘સ્વ’ આપણે કહીએ છીએ, એની અંદર કેટલીયે વ્યક્તિઓ હોય છે. એના જુદા જુદા સંબંધો અને વિખૂટાપણાં, એનાં મૂલ્યો, અવમૂલ્યો અને ગૌરવ અને એની હીનતા આ બધાંની વાત મહાભારતની અંદર થાય છે. મને થયું કે આને આજના જીવનની સાથે કેમ ન જોડી શકાય ? અને એ રીતે આ નાટક થયું (વ્યાસોચ્ચ્વાસ).

૨. સો. : તો, ‘વ્યાસોચ્ચ્વાસ’ અને મહાભારતની સરસ વાતો સાંભળી. દિલીપભાઈ, આપનો તો એક પણ કાવ્યસંગ્રહ છપાયો નહોતો એ પહેલાં, છેક ૧૯૮૬માં આપ ‘એશિયન પોએટ્સ મીટ’ નિમિત્તે વિદેશ યાત્રાએ જઈ આવ્યા. – કોરિયા, તાઈવાન વગેરે દેશોમાં. અને પછી પણ ગુજરાતી કવિતાની પવનપાવડી પહેરી અને તમે દેશદેશાવર ફરતા રહ્યા છો. તો, તમારા એ અનુભવમાંથી થોડી વાત કરશો ?

દિ. ઝ. : આ જે થયું ને એની પછવાડે એવું હતું કે ભાષા મહત્ત્વની હતી. અને એટલે માત્ર ગુજરાતી નહીં, ઘણુંબધું વાંચવાનું, વાંચતાં વાંચતાં ઓળખ વધતી જાય એમ એમ બીજી ભાષાના, બીજા દેશના, બીજી સંસ્કૃતિના લોકો મળે એમની સાથે સરળતાથી તમે સંવાદ જોડી શકો. અને એટલા માટે અહીંયાં જે વિદેશના થોડા મિત્રો આવ્યા હતા – દિલ્હીમાં જે મળ્યા હતા એમના આમંત્રણે મને કોરિયા જવા મળ્યું. પછી જાપાન જવા મળ્યું. પછી મલેશિયા અને વર્ણી પાછું તાઈવાન અને ઈન્ડોનેશિયા. આમ કરતાં કરતાં ખૂબ ફરવા મળ્યું. પણ મજા જે આવીને એ સૌથી પહેલાં તો માણસ-માણસના હેતની. બીજી ખાણીપીણીની. અરે એક જગ્યાએ જાઓ તો એવા સરસ તમને આસવ પીવા મળે, ત્રીજી જગ્યાએ જાઓ તો તમને એવાં ફળ ચાખવા મળે; અને જ્યાં જ્યાં જાવ ત્યાં લોકો જે પહેરતા હોય, ઓઢતા હોય, આજુબાજુનાં બાગ-બગીચા, લીલોતરી, ડુંગરા, વાદળ, આકાશ, એની હવા, આ બધાંના અનુભવ થતા રહે. એની અંદર આપણને થાય કે આપણે વિકસતા રહીએ છીએ. અને

આ વિકાસની મોકળાશ જે છે, એ આ બધા પ્રવાસોમાં મને મળી. એની વાત 'ચલે પુરવૈયા'માં મેં કરી છે.

ર. સો. : 'ચલે પુરવૈયા' બહુ સ-રસ નિબંધસંગ્રહ છે અને એમાં આ બધી વાતો વાંચવાનો અમને આનંદ આવ્યો છે. આપે તે ઉપરાંત પણ સુંદર નિબંધો લખ્યા છે. એના પ્રકાશનની પણ અમે રાહ જોઈ રહ્યા છીએ. દિલીપભાઈ, મેં જોયું છે કે આપ દેશદેશાવરમાં ફર્યા છો અને આપણા દેશની પણ ઘણીબધી ભાષાઓ અને એ ભાષાઓના કવિઓ સાથે સંપર્કમાં રહ્યા છો. પણ આપનું લક્ષ્ય તો હંમેશાં એ રહ્યું છે કે મારી ભાષાની કવિતા બધે પહોંચવી જોઈએ – માત્ર મારી કવિતા નહીં. અને એ એક એવી વાત છે જે બહુ Rare છે – ભાગ્યે જ જોવા મળતી હોય છે. તાજેતરમાં જ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા સમકાલીન ગુજરાતી કવિતાના અંગ્રેજી અનુવાદોનું આપે સંપાદિત કરેલું પુસ્તક પ્રકાશિત થયું - 'BREATH BECOMING A WORD' - તો એ વિશે પણ જાણવામાં અમને રસ છે. એ બધું આપ કઈ રીતે કરો છો...

દિ. ઝ. : એવું થતું હતું કે મારી કવિતા તો સંભળાવવાની બહુ મજા આવતી. એ લોકોને ગુજરાતી ન આવડતું હોય તો પણ લય અને લહેકા તો પહોંચી જ જતા હતા. વાતચીત કરતાં આવડે એટલે આપણને નિમંત્રણો પણ મળી જાય, આપણી આજુબાજુ મંડળી પણ ગોઠવાઈ જાય. પછી મને થાય કે આ તો ખાલી મને મળે છે. પણ હું શેનાથી થયો ? હું તો મારી ગુજરાતી ભાષાથી થયો છું. અને મારી ગુજરાતી ભાષાની અંદર તો એટલો વૈભવ છે, એટલા બધા કવિઓ છે. – અને ગુજરાતી જે છે એ બીજી ભાષાના વૈભવને પોતાની પાસે લઈને આવતી હતી પણ પોતાનાં ફૂલ જે છે એ છાબમાં ભરી રાખતી હતી. મને થયું કે આ કરંડિયો ખોલવો છે. અને એટલા માટે નક્કી કર્યું કે ગુજરાતી ભાષાની કવિતાને બંગાળીમાં ઢાળું. આજથી ૧૫-૨૦ વર્ષો પહેલાં પાંચ-છ કવિઓને બંગાળીની અંદર પહોંચાડ્યા. મરાઠીમાં પણ પહોંચાડ્યા. અને થોડું થોડું અંગ્રેજી આવડે એટલે પછી નક્કી કર્યું કે હવે આ કેટલાકને અંગ્રેજીમાં કરીએ. અને ત્યાં મોટામાં મોટો મારો જે એક લાભ હતો, કે મારો મિત્ર કે. સચ્ચિદાનંદન જે મળ્યાલમનો શ્રેષ્ઠ કવિ...

ર. સો. : આપણા દેશના પણ બહુ મોટા કવિ...

દિ. ઝ. : હા, આપણા દેશના પણ બહુ મોટા કવિ. એની સાથેની મારી ગાઢ મૈત્રી. એણે કહ્યું, દિલીપ, તું ચાર ગુજરાતી કવિતાના અનુવાદ આપ. 'ઇન્ડિયન લિટરેચર'માં છાપીએ. અને આડત્રીસેક કવિઓના અનુવાદ - કેટલાક તો મેં જ કર્યા હતા અને ચાર-પાંચ કવિઓના બીજા લોકોએ કરેલા - પણ એ બધાને

ભેગા કરી અને મેં આપ્યા. અડધા ‘ઇન્ડિયન લિટરેચર’માં છપાયા. પછી આ મ્યુઝ ઇન્ડિયા (museindia.com-) કરીને એક નેટ જર્નલ આવે છે - એની અંદર હું ગુજરાતીમાં સંપાદક છું - તો, બાકીના જે છે, એમાં આવી ગયા. અને આ અંગ્રેજીમાં જે થયું એ લગભગ બધાને પહોંચતું થઈ ગયું. નહિતર શું થતું હોય છે કે એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં જાય તો કેટકેટલું છે - એ ગૂંચવાડામાં રહી જાય. ન પહોંચે. આ એટલું પહોંચ્યું હશે કે મારો મિત્ર, આયર્લેન્ડનો - ગ્રેબિઅલ રોઝેનસ્ટોક - એણે માથે લીધું કે આ જે અંગ્રેજીમાં છે એનું હું આઈરીશની અંદર રૂપાંતર કરું. એને મેં આખેઆખું પુસ્તક મોકલાવી દીધું અને એણે પોતાના મિત્રોની સહાયથી એ બધાંનાં ભાષાંતર કરી અને પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. એને ફક્ત બે કે ત્રણ જગ્યાએ જ પ્રશ્નો આવ્યા. ક્યાંય બાકી એને પ્રશ્નો જ ન આવ્યા. એટલે ગુજરાતી ભાષા અંગ્રેજીની અંદર એટલી સરળતાથી પહોંચી હતી - આ બધા મિત્રોના સહકારથી - કે જે આમ આઈરીશમાં પણ પહોંચી.

ર. સો. : એટલે ૩૮ (આડત્રીસ) ગુજરાતી કવિઓ આ રીતે આઈરીશમાં પહોંચ્યા. અને આપનો પોતાનો એક સંગ્રહ પણ આઈરીશમાં...

દિ. ઝ. : હા, આઈરીશમાં આવ્યો છે. એ તો ચાલો બાજુએ મૂકીએ. પણ મને મારી ભાષા, મારા મિત્રો...

ર. સો. : ૩૮ કવિઓને આઈરીશ ભાષામાં લઈ ગયા એ બહુ મોટી વાત છે. અને ગુજરાતી ભાષા માટે પણ એ ગૌરવની વાત છે. દિલીપભાઈ, આપણી વાતો તો ખૂટે એમ જ નથી. અને આપનો અવાજ ! જાણે સાંભળ્યા જ કરીએ. - ઘણી વાતો બાકી રહી. પણ આ અલ્પ સમયમાં પણ જે વાત થઈ શકી તે રોમાંચિત કરી ગઈ. ખૂબ આનંદ થયો. આભાર દિલીપભાઈ.

દિ. ઝ. : મને પણ ખૂબ હર્ષ થયો છે. આભાર.

(શબ્દાંકન : નિરુપમ છાયા)

[તા. ૨૦-૦૭-૨૦૧૪ના રોજ આકાશવાણી ભુજ પરથી પ્રસારિત મુલાકાત - સંકલિત રૂપે]

કાગળ અને પેન લઈને બેઠા છે લા.ઠા. ડા, પ્રિય હર્ષદ ત્રિવેદીએ આદેશ આપતાં કહ્યું છે : ‘ઠાકરસાહેબ, તમારે આપણા રઘુવીરભાઈ વિશે સાવ ટ્યૂકડું પણ મોજીલું વક્તવ્ય આપવાનું છે.’ યુવાન કવિની વાત સર-આંખો પર, પરંતુ લા.ઠા. હવે સ્થાણું કહેતાં સાવ સ્થગિત થઈ ગયા છે. બાકી – હમારે ચૌધરીસાહેબ વિશે હેતપ્રીતનો જલસો-મેળાવડો થતો હોય અને તેમાં લા.ઠા. ગેરહાજર હોય ? પણ ઉમેદરાજ...

ખેર ! વક્તવ્ય તો નહીં પણ બેત્રણ પાનાંનું લેખન, ને વિષય તો પાછો સાવ ન્યારો-નિરાળો ને મઝાનો છે ! ‘રઘુવીર ચૌધરી : જેવા જોયા-જાણ્યા આપણે !’ તો લા.ઠા. તમારે, તમારા ગ્રેગરી પેંક સમા દીસતા આ ચૌધરીસાહેબ વિશે મનમાની વાતો મોજથી કરવાની છે – આ કાગળ અને પેનની સંગ્રાથે !

વાતના વિષયની લગોલગ થતાં જ લા.ઠા., હમણાં હમણાં ‘નવનીત-સમર્પણ’નાં પાનાં ઉપર ચાલતા રહ્યા છે – તેમ પાછાં પગલે, વીતેલા સમયમાં પહોંચી ગયા છે ! ડા, સ્થળ હતું નાગરનગરી નડિયાદ, આપણા પ્રાણસર્જક ગોવર્ધનરામનું ગામ સ્તો ! અને પ્રસંગ હતો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનનો. વળી, લા.ઠા.ને એક ઓર ઉત્સુકતા પણ હતી – ઉમાશંકર અને જયંતિ દલાલની યુવા સક્રિયતાને સ્વીકારીને કુલપતિશ્રી મુનશીજીએ એમના ગજવા-ખીસામાંથી કાઢીને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સોંપણી, લોકશાહીના ચાહક એવા આ યુવાન સર્જકોને કરવાના હતા ! પણ એ વાત હમણાં કોરાણે રાખીએ...

હા, લા.ઠા.ની નજર, આ અધિવેશન-મંડપમાં એક દૂબળા-પાતળા પણ ઊંચા કિશોર વિદ્યાર્થીને લઈને આવી રહેલા ભોળાભાઈ પટેલ પર મંડાઈ હતી. શિક્ષક એના વિદ્યાર્થીને, ના લા.ઠા., વિદ્યાર્થી તો માત્ર વર્ગખંડમાં હોય, આ તો જિજ્ઞાસુ શિષ્ય ! સ્કૂલના સમય પછી પણ ઘર-ગામ જતાં રસ્તામાં પણ પ્રશ્નો પૂછીને પોતાના ગુરુજીને પજવતા - શિષ્યને ગુ. સા. પ.ના અધિવેશનમાં લઈ આવ્યા હતા. દર્શનીય દૃશ્ય હતું એ - અલબત્ત, વાંકડિયાં ઝુલ્કાં હોવાં જોઈએ કિશોરવયસ્ શિષ્યને માથે, પણ એ તો હતાં ગુરુજીને માથે ! હા, રઘુવીરના વાળ, આજે રજત-ધવલ થયા પછી પણ છે, – એવા જ આઝાદ હતા ત્યારે પણ ! પણ થોભો, વાત તો મારે, જરા ઝીમી જણાતી પણ મૂળે દૂરનું દેખી ઊંડું ઉતારતી – એ કિશોરની આંખોની કરવી છે ! હા, એ વેળા લા.ઠા.ના મન-કંમેરામાં કિશોર રઘુવીર એની પ્રબળ-જિજ્ઞાસાઆંજી આંખો રૂપે જ ઝિલાયા હતા.

પરિષદે એ વર્ષે, ગોવર્ધનરામ વિશે યોજેલી નિબંધસ્પર્ધામાં આ, યુવક થવા

આધીર-આતુર કિશોરે પ્રથમ પારિતોષિક મેળવ્યું હતું – એ વાત પણ આ વધતી જતી ઉમ્મરેય યાદ છે લા.દા. ને !

પણ ચાલો હવે, ફેડઆઉટ પછીનું નવું દશ્ય અવલોકીએ ?

વીતેલા સમયને ‘આવજો’ કહીને લા.દા. આવી રહ્યા છે, પોતાના કેમેરાને ઝૂમ કરતાં કરતાં, પંચોતેર પૂરાં કરી રહેલા રઘુવીર સંમુખ. ના, હવે લોંગ શોટ નથી. કેમેરા ધીમે ધીમે કલોઝઅપ થઈ રહ્યો છે અને તેના લેન્સ ઉપર સૌ પ્રથમ છવાય છે – કવિ, આઈ મીન પોએટ રઘુવીર. ‘સાગરતીરે, અલસ તિમિરે, વિહરે એકલતા’ના કવિ ! યેસ, ‘તમસા’ના કવિ, અને ‘બચાવનામું’ના કવિ આપણા રઘુવીર... એમ તો અમને યાદ છે, હમારે ચૌધરીસાહેબની ગઝલનો, ગમતાં જ મુખપાઠ થઈ ગયેલો એક શેર મર્માળો –

મેં તો વિદાયનો જ અનુભવ સદા કર્યો,

ખાલી બતાવ્યું આભ, જનારા વિહંગમે.

પણ અમારા આ પ્રિય કવિને શેકહેન્ડ કરું-કરું ત્યાં તો ધસી આવે છે – અનેક પુસ્કારો પામ્યા પછીય પેડ-પેન ને કાગળની થપ્પી સમેત, નવલકથાકાર રઘુવીર. આ કથાકાર એટલે કેવા કથાકાર ? ચાલુ ટ્રેઇને, જબરી ભીડ વચ્ચેય લાંબી લેખણે, અધૂરી નવલકથા લખતા નવલકથાકાર !

લા.દા. ના કેમેરામાં પહેલાં ભલે, કવિ રઘુવીર ઝિલાયા પણ ગુજરાતી વાચકોના હૃદય પર તો છવાયા છે આ નવલકથાકાર રઘુવીર ! ‘અમૃતા’ અને ‘ઉપરવાસ’માં ‘લાગણી’ વહાવનારા રઘુવીર !

ના, હર્ષદરાય, લા.દા. લાંબું લખી શકવાના નથી, એટલે ઝડપથી મળી લઈએ, પોતાના અગિયાર (કે બાર ?) વાર્તાસંગ્રહોમાંથી ‘નંદીઘર’ નામનો વાર્તાસંગ્રહ બાદ કરનારા વિવેકી વાર્તાકારને. એમની એક વાર્તા-નામે, ‘જીવાજી ઠાકોરની પાડી’ – લા.દા.ને ઢેચે વસી ગઈ છે – એમાં વાર્તાકારે કરેલા માતૃત્વના મહિમા થકી. એ વાર્તાના ભાવન પછી લખેલા ટૂંકા આસ્વાદ વડે લા.દા. એ આ વાર્તાકારને જમણા હાથની સલામ કરેલી.

અલબત્ત, રઘુવીરે એકેય સાહિત્યસ્વરૂપને અબોટ રાખ્યું નથી. નિબંધ હોય કે પ્રવાસકથા, નાટક હોય કે ચરિત્ર, વિવેચન હોય કે સંપાદન અને અનુવાદ – રઘુવીરે સમાનભાવે, સવિવેક સ્વૈરવિહાર કર્યો છે સઘળે.

પણ લા.દા.ને સર્વાધિક આકર્ષે છે, નવી પેઢીના યુવાન સર્જકોને આવકારવા, અવારનવાર ગુજરાતભરની યાત્રાઓ કરનાર વાત્સલ્યસભર વડીલ રઘુવીર. જોકે આ પ્રોત્સાહક પરામર્શક રઘુવીરની અડોઅડ – લગોલગ બેઠા છે – ગુજરાતની વિવિધ નાની-મોટી સંસ્થાઓના સંવાહક – સલાહકાર રઘુવીર.

આ ‘સલાહકાર’ સંજ્ઞા લખતાંની સાથે જ ફરી યાદ આવ્યા ભોળાભાઈ, એમણે મરકતા-મલકતા મોંએ કહ્યું હતું લા.દા. ને – ‘આ રઘુવીર છે ને – એ કિશોરવયથી

જ 'સલાહપુરુષ' છે હોં ! સ્કૂલમાં મારે શિક્ષક તરીકે કેમ વર્તવું કે ન વર્તવું એની સલાહ એમણે એ વચે એકાધિક વાર મને, બેઘડક આપી છે !'

પણ હા, લા.દા. વાત સંસ્થાઓની કરતા હતા - આ સંસ્થા સાહિત્યની હોય કે શિક્ષણની, ગ્રામસેવા કરતી હોય કે જળસિંચનને સંગ્રહ કરતી હોય - રઘુવીર એનાં નાનાં-મોટાં સઘળાં કામ માટે સદા તત્પર.

લાંબી થતી વાતને વાળું-વાળું કરતાં લા.દા.ને યાદ આવે છે - મિત્ર રમેશ ર. દવેએ કરેલી આગ્રહભરી વિનંતી 'રઘુવીર સાથેના, કૃષ્ણધામ દ્વારકામાં થયેલા ઝઘડાની વાત કરશો ને ?' - આમ તો એ પ્રસંગનું એવું કોઈ વિશેષ મહત્ત્વ નથી પણ મૈત્રીનાં મૂળ કેવાં તો ઊંડાં હોય છે - એ મુદ્દે એ વાત, ભલે રઘુવીરના જ શબ્દોમાં થઈ જાય

“મારા નાટક ‘જૂલતા મિનારા’ સાથે (છપાયેલો) લાભશંકરનો પત્ર જોઈને સ્વ. જયંતિભાઈ દલાલે કહેલું : ‘ચાલો, આ નિમિત્તે તમારી વચ્ચે મેળ થયો - એ સારું થયું.’ લા.દા.ને એ નાટકમાં મારી એક-બે વાતે રસ પડેલો. જયંતિભાઈને એમ કે દ્વારકા જ્ઞાનસત્ર વખતે અમારી વચ્ચે મારામારીની કક્ષા સુધી પહોંચેલો કજિયો આ નાટકથી જ શમી ગયો. મેં એમને કહ્યું કે અમારી વચ્ચે ગાઢ મેળ હતો તેથી જ અમે યુદ્ધ માટે ઊભા થઈ ગયા હતા... ચંદ્રકાન્ત આદિ મિત્રોએ તત્ક્ષણ એ ઘટનાને અટકાવી. પછી બધા સાથે જ બેઠા હતા.

બીજા અઠવાડિયે લા.દા. અને સુભાષ શાહ ઘેર આવ્યા. સ્વાગતના ભાગ તરીકે જ પારુએ પેલું શર્ટ લાવીને લા.દા.ને બતાવતાં કહ્યું : ‘લો, સંધાવી લાવજો.’

મિત્રવર્ચ મધુરાયે એ વેળા આ ઘટનાનો રમૂજભર્યો અહેવાલ, કમલેશ્વર-સંપાદિત કહાની માસિક ‘સારિકા’માં આમ લખેલો : ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કે દ્વારિકા-જ્ઞાનસત્ર મેં એક યુદ્ધ ખેલા ગયા. ઈસમેં ગુજરાતી કહાની કા શર્ટ ફટ ગયા ઔર કવિતા કે મુંહ સે ખૂન નિકલા.’

અને હા, હવે છેલ્લી વાત કહીને લા.દા. પગ લાંબા કરીને, તકિયે અંઢેલીને આડા પડાબે થશે -

લા.દા.ને અતિપ્રિય તો કવિ રઘુવીર જ છે, પણ એમને એવા જ ગમે છે - ફૂટપાથ ઉપર ઊભા રહેવાનો થાક ખેતરના શેઢે - કામ કરતાં કરતાં ઉતારનારા કૃષક રઘુવીર ! ‘કાચા સૂતરને તાંતણે...’ કાર્યક્રમમાં લાભશંકર ઠાકરના આ લેખનું પઠન શ્રી રમેશ ર. દવેએ કરેલું.

સર્જતા સાહિત્યનાં લેખાંજોખાં : અનિવાર્ય અને ઉપયોગી | મનસુખ સલ્લા

સાહિત્યની સંસ્થા કોઈ સર્જકનું નિર્માણ કરી ન શકે, પરંતુ સાહિત્યસર્જનને પ્રોત્સાહક એવું વાતાવરણ જરૂર નિર્માણ કરી શકે. એવી આબોહવાના નિર્માણમાં પરિસંવાદ, ચર્ચાસત્ર, સર્જક-મુલાકાત, સર્જક પુનરૂમૂલ્યાંકન, કૃતિઆસ્વાદ, પ્રકાશન વગેરે ઉપક્રમો ઉપયોગી સિદ્ધ થાય છે. એવો જ એક અનિવાર્ય ઉપક્રમ ‘સરવૈયું’ છે. સરવૈયા દ્વારા સર્જતા સાહિત્યનાં વળાંકો, ગતિવિધિ, પ્રગતિ કે પીછેહઠ, એકાંગિતા કે સમગ્રદર્શન, સ્વરૂપસિદ્ધિ કે ચિંતનઊંચાઈ, દર્શનની વ્યાપકતા કે અજાણ્યા ખૂણાનો ઉઘાડ (દા.ત. ‘વ્યથાનાં વીતક’), નૂતન પ્રારંભ કે નીવડેલાનું અનુસરણ-અનુકરણ, નવી કલમોનો પ્રવેશ કે નીવડેલી કલમોની નવી સિદ્ધિઓ વગેરે તરીકે પ્રત્યક્ષ થાય છે. એટલે સર્જનનાં લેખાંજોખાં માટે સરવૈયું જરૂરી છે. વાર્ષિક, દિવાર્ષિક, દસ વાર્ષિક કે પાંચ દાયકાનું સરવૈયું પણ હોઈ શકે છે.

વળી, એ પણ સ્પષ્ટ રહેવું જોઈએ કે સરવૈયું એ માત્ર સર્જકસાપેક્ષ પ્રવૃત્તિ નથી; સાહિત્યિક વાતાવરણ અને પ્રવાહોનું સમગ્રદર્શન છે. એથી સરવૈયું તૈયાર કરાવવાની જવાબદારી જેટલી સાહિત્ય પરિષદ કે સાહિત્ય અકાદમીની છે એટલી જ યુનિવર્સિટીઓની પણ છે. આપણી યુનિવર્સિટીઓએ પોતાનાં નામ અને ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા, ઊગતી પેઢીને ઉચિત રીતે સજ્જ કરવા માટે આવા ઉપક્રમો સતત અમલી બનાવવા જોઈએ. ‘પરબ’, ‘શબ્દસૃષ્ટિ’, ‘વિશ્વકોશ’, ‘સાહિત્યસંગમ’ આ દિશામાં પ્રવૃત્ત છે તે આવકાર્ય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પોતાના દિવાર્ષિક જ્ઞાનસત્રમાં સરવૈયાની બેઠકો યોજવાની પરંપરા જાળવી છે તે પોતાના કર્તવ્યને વાજબી અને ઉપયોગી સિદ્ધ કરે છે. સરવૈયાની શરૂઆત સાહિત્ય પરિષદના સ્થાપક રણજિતરામ વાવાભાઈએ ૧૯૦૮થી કરેલી હતી. ૧૯૦૮નું સરવૈયું કાઢતાં તેમણે નોંધ્યું હતું કે, ‘આવો લેખ લખવાનાં સાધનો મેળવવાની ઘણી મુશ્કેલી છે. વખતોવખત થતી સાહિત્યપ્રસિદ્ધિની સંપૂર્ણ માહિતી આપે એવું મંડળ યા પુસ્તકાલય યા માસિક ગુજરાતમાં નથી... મુદ્રાયંત્રોના માલિકોને, ગ્રંથપ્રસારક મંડળના મંત્રીઓને અને ગ્રંથવિકેતાઓને પત્રો લખ્યા હતા. પરંતુ તેમાંથી માત્ર ચારના જવાબ આવ્યા... એટલે આ લેખ સર્વતઃ સંપૂર્ણ લખી ન શકાયો હોય તો દરગુજર કરવા વિનંતી છે.’ (જ્ઞાનસુધા, એપ્રિલ, ૧૯૦૮). રણજિતરામે એકલે હાથે સાહિત્યિક કૃતિઓ ઉપરાંત સાહિત્યેતર વિષયનાં પુસ્તકો તેમાં સમાવ્યાં હતાં. સામયિકો અને અખબારોની વાત પણ કરી હતી. (સૌજન્ય - દીપક મહેતા)

૧૦૫ વર્ષ પહેલાંની આ મુશ્કેલી આજનો સરવૈયાકાર પણ રજૂ કરવાનો. પરંતુ કમ્પ્યુટરની મદદથી તેને ટાળી શકાય તેમ છે. વિગતોનો સંગ્રહ કરવાનું અને એને ઓનલાઇન મૂકવાનું થોડા પ્રયત્ને સાહિત્યિક સંસ્થા કરી શકે તેવી સરળતા આજે ઊભી થઈ છે.

‘કૌમુદી’ ત્રૈમાસિકમાં આવો પ્રયત્ન વિજયરાય વૈદે કર્યો હતો. તેઓ ત્રૈમાસિક સરવૈયું રજૂ કરતા. ૧૯૩૦થી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હાલની ગુજરાત વિદ્યાસભા)એ વાર્ષિક સમીક્ષા શરૂ કરી હતી. ‘ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર’ શ્રેણીમાં પહેલા પુસ્તકમાં ૧૯૨૯નું સરવૈયું રજૂ થયું હતું. વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી પ્રગટ કરી હતી. ૧૯૬૬માં છેલ્લો, અગિયારમો ભાગ પ્રગટ થયો હતો. એ કાર્ય હીરાલાલ પારેખે કર્યું હતું. આ પરંપરાનાં નોંધપાત્ર અન્ય નામો છે : મધુસૂદન પારેખ, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, અનંતરાય રાવળ, ડોલરરાય માંકડ, મંજુલાલ મજમુદાર. તેમણે સાહિત્યિક સરવૈયાના ઊંચા માનદંડ સિદ્ધ કર્યાં છે.

સરવૈયાની અગત્ય અને ઉપયોગિતા રણજિતરામે આમ દર્શાવી છે. ‘જેવું જીવન તેવું સાહિત્ય. જીવનમાં વહેતાં બળોનો પ્રભાવ સાહિત્યમાં અંકાય છે. એટલે એ બળો વિશે કંઈક જાણવું આવશ્યક છે... ધર્મ, સંસાર, રાજ્ય આદિ પરત્વે થતા પ્રક્ષોભના મંથનના પડઘા સાહિત્યમાં સંભળાય છે યા તો તેનો પટ સાહિત્યને બેસે છે.’

સરવૈયું કહીએ છીએ ત્યારે જમાપાસું અને ઉધારપાસું – બંનેને તપાસવાં પડે. સમજદાર વેપારી વર્ષાન્તે આવક-જાવકના અને ખોટ-નફાના આંકડા માંડે છે એ તો સ્થૂળ ઘટના થઈ. પરંતુ મનુષ્યના સંવેદન અને ચિત્તને પ્રભાવિત કરનાર ઉત્તમ કૃતિઓ કેટલી મળી તેનું સરવૈયું વિવેચકો અને અભ્યાસીઓએ, સાહિત્યિક સંસ્થાઓએ અને સાંસ્કૃતિક ગતિવિધિ તપાસનારા વિચારકોએ કાઢતા રહેવું જોઈએ. સાહિત્યકૃતિ એ સમાજના ધબકારાને પ્રગટ કરનાર ધોરી નસ જેવી હોય છે. સમાજમાં જે આંતરક્ષોભ થાય છે, ગતિવિધિ થાય છે, સમાજ આગળ વધે છે કે પાછો પણ પડે છે, એનાં પરિણામો વ્યક્તિના જીવનમાં અસરકારક બનતાં હોય છે. એ રીતે સાહિત્યકૃતિ વ્યક્તિ દ્વારા સમાજને પ્રગટ કરે છે. એટલે સરવૈયું એ માત્ર કૃતિચેતન નથી, એ પ્રવાહદર્શન પણ હોવું જોઈએ. પ્રવાહદર્શન એટલે કેવા વળાંક આવ્યા, કેવા ઘાટ બંધાયા, કેવાં ઊંડાણ અનુભવાયાં કે કેવાં છબછબિયાં જોવા મળ્યાં તેનું તારણ કાઢવું જોઈએ.

સરવૈયામાં સાહિત્યકૃતિને બે રીતે તપાસવાની હોય છે : (૧) અભિવ્યક્તિ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ (૨) પ્રગટેલ જીવનસત્ત્વની દૃષ્ટિએ. આ બંને તત્ત્વો સાહિત્યકૃતિની ઉચ્ચાવયતા નક્કી કરવામાં નિર્ણાયક બને છે.

સરવૈયાકારે અભિવ્યક્તિસ્વરૂપ, તેમાં આવેલાં પરિવર્તનો, તેમાં થયેલા પ્રયોગો, તેમાં નિષ્પન્ન થયેલા નવા વળાંકો કે આવિષ્કારોની નોંધ લેવાની હોય છે. આ પ્રક્રિયા

સૂક્ષ્મ અને તુલનાત્મક હોય છે. ભૂતકાળમાં જે સિદ્ધ થયું હોય તેનાથી અભ્યાસી પ્રમાણમાં અવગત હોવો જોઈએ. સાહિત્યની આજ એના ભૂતકાળ સાથે જોડાયેલી હોય છે, છતાં તેણે પોતાનો શ્વાસ નિપજાવવાનો હોય છે. આ તપાસ કઠણ હોય તોપણ અભ્યાસીએ કરવા જેવી છે. પદમાં છંદ, અછંદસ, શૈલી, પદનું નાટ્યરૂપ, પદ સ્વરૂપોમાં વૈવિધ્ય (જો ઊગતો આખો કવિવર્ગ માત્ર ગઝલમાં રમમાણ હોય તો એ એકાંગિતા સાબિત થાય), જૂના અવાજોની નવી સિદ્ધિઓ (દા.ત. ઉમાશંકરનું ‘સપ્તપદી’, રઘુવીર ચૌધરીનું ‘બચાવનામું’ કે સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રનું ‘વખાર’ પાછલી વયે પ્રગટ્યાં છે) કે નવા અવાજોના આગવા આવિષ્કારોની નોંધ અભ્યાસીએ લેવાની હોય છે. તેવું જ ગદ્યમાં આગવો મિજાજ, સ્વતંત્ર – પોતીકું કહી શકાય તેવું ગદ્ય (જે ગોવર્ધનરામ, મુનશી, દર્શક, સ્વામી આનંદ, પન્નાલાલ, રઘુવીર વગેરેમાં છે.) ગદ્યમાં તળબોલીનો સાર્થક વિનિયોગ, ગદ્યમાં સિદ્ધ થયેલા નવા આવિષ્કારો, સર્જનાત્મકની જેમ ચિંતનાત્મક ગદ્યની નવી સિદ્ધિઓ, ગદ્યનાં લાવણ્ય અને ધીંગાપણું, ગદ્યનાં સચોટતા અને લાઘવ, બોલાતી કે બદલાતી ભાષાતરાહોનો ગદ્યમાં વિનિયોગ – આ સઘળું સરવૈયાનો વિષય બનશે.

તો સરવૈયાનું બીજું પાસું બનશે એમાં પ્રગટ થયેલો મનુષ્ય અને એ મનુષ્ય દ્વારા વ્યક્ત થતો સમાજ. એનાં બાહ્ય વલણો તો થોડી મહેનતે પારખી શકાય, પરંતુ આંતરવહેણોને પારખવા માટે અભ્યાસી પાસે માત્ર સાહિત્યના સિદ્ધાંતોની જાણકારી પૂરતી નહિ થાય. આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક, માનસશાસ્ત્રીય અને સૃષ્ટિ-સંતુલનશાસ્ત્રનાં આધારો અને સમજ હોવાં જોઈએ. નહિ તો એ કેવળ નવીનપણાથી અભિભૂત થઈ જશે અને પરિચિતમાં રહેલ ઉત્તમને અવગણશે. એથી પ્રશ્નોના વિવિધ આયામો હોય છે તેની સમજ જરૂરી બનશે. જેમ કે લગનનું જુનવાણી માનસ, આંતરજાતીય લગ્નો, નારીનો સમાજનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ, તૂટતી જતી કુટુંબવ્યવસ્થા, આર્થિક સંપન્નતા માટે ગમે તેવા હીન માર્ગોનો સ્વીકાર, દલિતોનો માનસિક રીતે અસ્વીકાર, અસ્મિતાના બદલાતા ખ્યાલો, મૂલ્યનિષ્ઠાને બદલે સફળતાનું મહત્ત્વ, આર્થિક સંપન્નતા અને એકલતા, ધર્મની ટોળાશાહી, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને સામાજિક જવાબદારી વચ્ચેની વધતી ખાઈ, વધતો જતો ત્રાસવાદ, અસમાનતા અને ન્યાયહીનતા – આ સઘળું સાહિત્યને પ્રભાવિત કરે છે. અલબત્ત, આ કાચી સામગ્રી છે. સર્જકે એનું રાસાયણિક રૂપાંતર કરવાનું હોય છે. સર્જક એ કરી શક્યો કે અધૂરો-ઊણો રહ્યો એ સરવૈયાનો વિષય બનશે.

જેમની પાસે મૌલિક ચિંતન અને દષ્ટિવ્યાપ ન હોય તેવો લેખક એકાદ ઉત્તમ વાર્તા કે કવિતા લખી નાખી શકે, પરંતુ દેશકાળને વળોટતી કૃતિ ન લખી શકે. આ દષ્ટિએ પણ કૃતિનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે. દા.ત. ‘ઝેર તો પીધાં છે...’ (દર્શક) કે ધ્રુવ ભટ્ટની નવલકથા ‘અકુપાર’માં વૈશ્વિક દષ્ટિ અને મનુષ્ય, સમાજ અને પ્રકૃતિનું સુગઠિત, સંવાદી,

સંતુલિત સ્વરૂપ કેમ પ્રગટે છે એ દષ્ટિએ તપાસી શકાય.

સાથે એ પણ જરૂરી બનશે કે સરવૈયાકાર પોતાના કર્તવ્ય અંગે જાગ્રત અને જવાબદાર હોવો જોઈએ. સરવૈયું એટલે અમુકને રાજી રાખવાની, અમુકને સ્થાપવાની, અમુકને ઉવેખવાની કે પછાડવાની પ્રવૃત્તિ નથી. કે કૃતિ ઉપર ‘નજર નાખી લઈ’ બધે વાપરી શકાય તેવાં સપાટ વિધાનો કરવાની પ્રવૃત્તિ નથી. એવું બને કે સરવૈયાકાર પણ ઘડાતો જાય, સજ્જતા વધારતો જાય, કમે કમે વધુ સજ્જ બનતો જાય. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, વિજયરાય કે અનંતરાય રાવળની કક્ષાએ પહોંચવા માટે તપ તો કરવું પડે છે; સતત સ્વાધ્યાયરત રહેવું પડે છે. અને એથીય વધુ અગત્યની બાબત છે સાહિત્યની અભિજ્ઞતા કેળવવી પડે છે. એટલે બે વર્ષનું કોઈ એક સ્વરૂપનું સરવૈયું રજૂ કરવા માટે પણ સરવૈયાકારે ઘણો મોટો પરિશ્રમ કરવો પડે. નીરક્ષીર મૂલ્યાંકન, પ્રવાહદર્શન અને સમતોલ તારણો રજૂ થયા એ અપેક્ષા રહેવાની જ. દાયકાનું સરવૈયું કાઢનાર પાસે તો ઘણી વધારે અપેક્ષા રહેવાની.

સરવૈયું કેવળ સર્જકો માટે કે સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે જ નથી હોતું, એ પ્રજાકીય રુચિઘટનરું ગંભીર કાર્ય પણ કરે છે. બે વર્ષના સરવૈયામાં સરવૈયાકાર વાચકો સામે વૈવિધ્યભર્યો થાળ રજૂ કરે છે. પોતે જેનો આસ્વાદ લીધો છે, પ્રસન્ન થયો છે કે અસંતોષ રહ્યો છે તેનો હિસાબ તેણે આપવાનો છે. સાથે એ સમજ અને સ્પષ્ટતા પણ રહેવી જોઈએ તે આવો હિસાબ વાંચનારા અનેક વાચકો કદી સરવૈયાકારને મળવાના નથી, કાંઈ કહેવાના નથી, પરંતુ તેઓ પારખતા હોય છે કે સરવૈયું પાકું છે કે કાર્યું છે. એવા વાચકોને પણ સરવૈયાકારે ધ્યાનમાં રાખવા જોઈશે. સાહિત્યપ્રેમી વાચકોને સરવૈયામાંથી ઉત્તમ કે નીવડેલી કૃતિઓની ભાળ મળે તેવી અપેક્ષા હોય છે.

સરવૈયાકારની આવી ગંભીર સાહિત્યિક જવાબદારી હોવાથી તેણે સરવૈયાનું કામ સ્વીકારતી વેળાએ કેટલીક પાયાની શરતો પોતાની જાત સાથે કરવી જરૂરી બની રહે છે. તેને આમ મૂકી શકાય :

- (૧) બે વર્ષનું સરવૈયું હોય એટલે દરેક સ્વરૂપમાં ઘણીબધી કૃતિઓ હોય જ. એના અધ્યયનનો સમય કાઢી શકવો એ પાયાની જરૂરિયાત છે. માત્ર મુખપૃષ્ઠદર્શન કરીને અભિપ્રાય આપી દેવાનું સહેલું છે, પરંતુ એમાં સરવૈયાકારના કર્તવ્યનો ભંગ છે. એક વખત કાર્ય સ્વીકાર્યું તો સરવૈયાકારે અધ્યયન માટે પૂરતો સમય આપવો જોઈએ.
- (૨) આજે પ્રમાણભૂત પુસ્તકયાદી નથી હોતી તે મોટી મર્યાદા છે જ. પરંતુ કમ્પ્યુટરની મદદથી સાહિત્યિક સંસ્થાઓ એવી યાદી જરૂર તૈયાર કરાવી શકે. પ્રમાણભૂત કૃતિયાદી પછી પણ પ્રશ્નો તો રહેવાના જ. વળી, તમામ કૃતિઓનો સરવૈયામાં સમાવેશ થાય એ નથી શક્ય, નથી ઇષ્ટ. એટલે સરવૈયાને અંતે

- કૃતિયાદી મૂકી શકાય. પ્રતિભાબીજ લગભગ ન હોય પણ ખ્યાતિપ્રાપ્તિ માટે લખનારા દરેક યુગમાં હોય છે, મોટી સંખ્યામાં હોય છે. તેઓ ભલે પોતાની કૃતિ છપાવે, સાહિત્યનું સરવૈયું તેમને નામચાદીમાં મૂકે તેટલું પૂરતું ગણાય.
- (૩) સરવૈયાકાર માટે વધુ ગંભીર કર્તવ્ય એ ગણાય કે તે પૂર્વગ્રહોથી દોરવાશે નહિ કે ‘મોટાઓથી’ અંજાશે નહિ કે નવાની ઉપેક્ષા નહિ કરે. મંદિરમાં જનાર પગરખાં બહાર મૂકીને જાય છે, તેમ સાહિત્યના મંદિરનો ઉપાસક પોતાના પૂર્વગ્રહો કે દૂષિત માન્યતાઓ કે મિત્રધર્મ નિભાવતો પક્ષપાત કે એકાંગિતાથી શક્ય તેટલો વધારે મુક્ત રહેવાનો પ્રયત્ન કરશે. આવો ‘મુકુરીભૂત ચિત્તવાળો’ સરવૈયાકાર કૃતિનું ભાવન કરશે, પણ સર્જકના ચહેરાને યાદ નહિ રાખે. કોઈ એક કૃતિના અવલોકન-આસ્વાદ માટે જે સાચું છે તે સરવૈયાકાર માટે તો અનેકગણું સાચું છે કે તેણે શક્ય તેટલા વધારે તટસ્થ થઈને, સમભાવપૂર્વક, સાહિત્યતત્ત્વોની સ્પષ્ટતા સાથે કૃતિના આંતર વિશ્વમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. પક્ષપાત કે પૂર્વગ્રહ સાથે કૃતિને અવલોકનાર સરવૈયાકાર પોતે હાસ્યાસ્પદ બને છે અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિને નિર્માલ્ય બનાવે છે.
- (૪) સરવૈયાકાર સામેનો મોટો પડકાર સાહિત્ય પ્રત્યેની વજ્રાદારીનો છે. ધૂળધોયાની જેમ સુવર્ણની કણિકાને પણ એ પારખશે, સ્વીકારશે. એ એટલો સુહૃદય હશે. પરંતુ સુવર્ણ અને ધૂળ વચ્ચે વિવેક કરવા જેટલો સાવધ પણ હશે. એ ધૂળને સુવર્ણ તરીકે તો સાબિત નહિ જ કરે. માટે સરવૈયાકારનાં ઓજારો સાફ-સૂથરાં હોવાં જોઈશે. અને યોજવાની દૃષ્ટિ અને કુશળતાની અપેક્ષા પણ રહેવાની. એનાં શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટાંતો રા.વિ. પાઠક અને ઉમાશંકર જોશીને ગણી શકાય. આજે સાહિત્યકૃતિનું અવલોકન કે મૂલ્યાંકન કરનાર અનેક લેખકો પાસે સાહિત્યતત્ત્વની જ પૂરતી સ્પષ્ટતા નથી હોતી એમ દેખાય છે. કૃતિના ભાવવિશ્વને તપાસનાર પાસે તો ભાવ અને વિશ્વનો વિશાળતર નકશો હોવો જોઈએ. ચિંતન અને દર્શનના વ્યાપ વિના કોઈ કૃતિ મહાન કે ઉત્તમ કે અનન્ય ન બની શકે. જો સરવૈયાકારમાં ચિંતનદારિદ્ર કે અભ્યાસપ્રમાદ હશે તો તે કૃતિના વ્યાપ અને ઊંડાણને યથાર્થ રૂપમાં પામી નહિ શકે. એવું જ, સાહિત્યસ્વરૂપની વિભાવનાની સ્પષ્ટતા અને થયેલા પ્રયોગોની જાણકારી વિના સરવૈયાકાર પ્રવાહદર્શન નહિ કરાવી શકે. દરેક સાહિત્યસ્વરૂપની આગવી ખાસિયતો, લાક્ષણિકતાઓ અને ગુંજાઈશ હોય છે. સરવૈયાકાર એનાથી અવગત હોવો જોઈએ. કહી તો એમ શકાય કે સરવૈયાકારમાં એ પર્યેલું હોવું જોઈએ.
- (૫) કૃતિની ગુણવત્તાને પારખવી એ ગંભીર કસોટી છે. દરેક વર્ષે અને દાયકે

સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નૂતન પ્રદાન કરે, નવો વળાંક આપે તેવી કૃતિઓ તો ગણીગાંઠી જ હોય. એને ઉપસાવી આપવી એ ખરો વિવેચકધર્મ છે. એવી કૃતિઓના વિશેષો તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરવો એ સરવૈયાની સિદ્ધિ છે. એટલે સપાટ અને મોંભરાં વિશેષણો પૂરતાં નહિ થાય. આ માટે અભ્યાસી પાસે અભિવ્યક્તિની શક્તિ હોય એ પણ પાયાની આવશ્યકતા ગણાશે.

અભ્યાસી પાસે એવી અપેક્ષા રહેવાની કે સ્વરૂપદષ્ટિએ અને જીવનભાવની દષ્ટિએ જે ઉત્તમ જણાય તે એવી રીતે ખોલી આપે કે ભાવકો માટે એ નમૂનારૂપ આધાર બની રહે. સરવૈયાનો એક અર્થ આ પણ છે. સાહિત્યના ઇતિહાસકાર માટે આવાં અવલોકનો આધારસામગ્રી બને છે.

(૬) સાથે જ, મધ્યમ કક્ષાની કૃતિઓ અભ્યાસીની આકરી કસોટી કરશે. મધ્યમ કક્ષાની કૃતિઓ ઘણી વધારે સંખ્યામાં હોવાની. આવી કૃતિઓને ઉત્તમની કક્ષામાં બેસાડી દઈને સૌનો રાજીવો જીતવાની લાલસા અભ્યાસીની લપસણી ભૂમિ સાબિત થાય છે. સામે પક્ષે મધ્યમ કક્ષાની કૃતિઓમાં પ્રગટેલ વિશેષોને પારખવામાં અને ઉપસાવવામાં અભ્યાસીની સજ્જતા અને નિષ્ઠાની કસોટી થાય છે. જાણીતા, નીવડેલા, પરિચિત કે નિકટજનોને જ પોંખવાની વૃત્તિવાળો અભ્યાસી એકાંગિતાનું જોખમ વહોરી લે છે. સાચો અભ્યાસી અજાણ્યા પણ ઉત્તમની શક્યતાવાળા લેખકને પારખે છે, એના સિદ્ધ થયેલા અંશોને ચીંધી બતાવે છે. (સુન્દરમું ‘અર્વાચીન કવિતા’ એનું મનભર દષ્ટાંત છે.) સરવૈયાકારની આ નોંધપાત્ર કામગીરી છે.

(૭) સરવૈયું કાઢનાર એ અંગે સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ કે નબળી કૃતિઓનો મોટો ફાલ ઊતરતો જોઈને માત્ર બળાપો વ્યક્ત ન કરે, પરંતુ કયા સાહિત્યિક અને જીવનસત્ત્વના કારણે એવી નબળાઈઓ પ્રગટ થાય છે તેનું પૃથક્કરણ કરીને તારણો રજૂ કરશે. નબળાની માત્ર ટીકા કરવી પૂરતી નહિ થાય. શક્ય તેટલાં વજૂદવાળાં કારણો અને તારણો રજૂ કરે તો સરવૈયાકારે પોતાનું કર્તવ્ય નિભાવ્યું કહેવાશે.

(૮) કેટલીક વાર સરવૈયાકાર કે અવલોકનકાર અત્યંત ક્લિષ્ટ અને સંદિગ્ધ ભાષામાં પોતાના અભિપ્રાયો પ્રગટ કરે છે. જેનો ખાસ અર્થ નથી એવી ભાષાની સ્વમુગ્ધતાવાળી જાળ ગૂંથવામાં અવલોકનકાર સલામત રહી શકે પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિને તો હાનિ જ પહોંચાડે છે. ઉપરાંત લેખનમાં સ્પષ્ટતા ત્યારે આવે છે જ્યારે પોતાની અંદર પૂરતી સ્પષ્ટતા હોય. રા.વિ. પાઠક, જ્યોતીન્દ્ર દવે, અનંતરાય રાવળ, ઝવેરચંદ મેઘાણી કે નગીનદાસ પારખની વિવેચનાને આ દષ્ટિએ જોઈશું તો આપણો નકશો વધુ ચોખ્ખો થશે.

- (૯) સરવૈયામાં એક બાબત ઝટ કળાતી નથી, પણ ધ્યાનથી વાંચીએ તો પરખાય છે કે જેટલો ભાર વાર્તા, નવલકથા, કવિતા કે નાટક ઉપર અપાય છે એટલો ભાર ચરિત્રસાહિત્ય, બાળસાહિત્ય, હાસ્યસાહિત્ય, વિવેચન કે ચિંતનાત્મક નિબંધને અપાતો નથી. પણ આ સઘળાં સ્વરૂપો મળીને સાહિત્યપદાર્થ બને છે. એટલે સાહિત્યનું સમગ્રદર્શી અવલોકન એ સરવૈયું છે. તેમાંથી પ્રજાચેતનાનો ધબકાર પામી શકાય.
- (૧૦) આજે નવા અભ્યાસીઓ સાહિત્યક્ષેત્રમાં ઓછા આવે છે. જેમ નવી કૃતિઓ મળતી રહેવી જોઈએ એમ નવા નવા અભ્યાસીઓ મળતા રહેવા જોઈએ. વિજ્ઞાન, મૅનેજમેન્ટ કે આઈટીની વિદ્યાશાખાઓમાં વળતર વધુ મળતું હોવાથી તેનું આકર્ષણ નવી પેઢીને વધુ રહે છે. ઉત્તમ બૌદ્ધિકો માનવીય વિદ્યાઓથી દૂર રહે છે. પરંતુ એ એકાંગિતા પ્રજાકીય વિકાસમાં ખોટનો ધંધો છે. સાહિત્યક્ષેત્રમાં નવા અભ્યાસીઓને વિશેષ ભાવે આવકાર આપવો જોઈએ. એમાંથી જ આપણને કોઈ રા.વિ. પાઠક, નગીનદાસ પારેખ કે મેઘાણી મળશે ને ?

કોઈ કહી શકે કે સરવૈયાકાર પાસે આટલી બધી અપેક્ષા રાખવી એ વધારે પડતું છે. પરંતુ આપણું નિશાન ઊંચું જ હોવું જોઈએ. આજે ચાલીસમા પગથિયે પહોંચેલો સરવૈયાકાર નિષ્ઠા અને અભ્યાસ હશે તો આવતી કાલે સાઠમા કે સિત્તેરમા પગથિયે પહોંચી શકે છે. વળી ઉમાશંકર જોશીએ કહ્યું છે તેમ મધ્યમોથી આપણે સંતુષ્ટ નહિ થવું જોઈએ.

પ્રજાકીય ઉત્થાન-પતનના ગાળામાં સાહિત્ય મૂંગું રહી ન શકે. એની રીત પ્રદર્શનની નહિ, દર્શનની હોય. તેની રીત આંજી નાખવાની ન હોય, જાગ્રત કરવાની હોય. તેની રીત સંભળાવવાની ન હોય, સંવેદના કેળવવાની હોય. એ રીતે સરવૈયામાં પ્રજાચેતનાની ધોરી નસના ધબકારની પરખ થાય છે. આવું સરવૈયું પોતાનું કર્તવ્ય ઉત્તમ રીતે બજાવે છે તેમ કહી શકાશે. આપણું સ્વાધ્યાયતપ સરવૈયામાં પણ નવાં નવાં શિખરો સર કરશે એવી અભ્યર્થના છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આયોજિત જ્ઞાનસત્રમાં ઈન્દોર મુકામે આપેલ અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય, તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૪

આકાશની ઉડ્યન લિપિ - ઉપનિષદની ઋચાઓ | પ્રવીણ ગઢવી

‘ફેરો’થી જીવનનો ફેરો - શબ્દનો ફેરો સફળ કરનારા રાધેશ્યામ શર્મા અગ્રણી આધુનિક કવિ પણ છે. ‘આંસુ અને ચાંદરણું’ કાવ્યસંગ્રહ ૧૯૬૯માં આપેલો. ત્યારપછી ‘નેગેટિવ્ઝ ઓફ ઇટરનિટી’ (૧૯૭૪) ‘સંચેતના’ (૧૯૮૩), ‘નિષ્કારણ’ (૧૯૮૧) પછી ‘આકાશની ઉડ્યન લિપિ’ (૨૦૦૬) કાવ્યસંગ્રહો તેમણે આપ્યા છે. માનવ અને જીવનનું અસ્તિત્વ એક અકસ્માત માત્ર છે, તેવું કહેવા કવિ સ્વિચનો સરસ વિનિયોગ કરે છે :

કો’કથી

બત્તી બંધ હોય તોય બંધ કરવામાં

‘સ્વિચ ઓન’ થઈ જાય છે - જન્મ !

બત્તી ચાલુ હોય તોયે ચાલુ કરવામાં

‘સ્વિચ ઓફ’ થઈ જાય છે - મરણ !

કવિ પોતે જ પ્રસ્તાવનામાં પ્રશ્ન કરે છે : ‘આકાશની અદૃશ્ય ઉડ્યન લિપિ કદી ઉકેલાઈ શકી છે ?’ ભાષામાં વ્યક્ત થતી કવિતા ‘મૂર્ત’ છે પરંતુ ભાવકના ચિત્તમાં થતો અર્થબોધ ‘વ્યંજના’ અમૂર્ત છે - તે જ આકાશની ઉડ્યન લિપિ !

સંગ્રહનો પત્ર-આમુખ લખતાં કવિશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ ‘દેવદૂતોય જ્યાં પગ મૂકતાં ડરે’ ત્યાં - રાધેશ્યામના કાવ્યવિશ્વમાં ધસી જવાનું સાહસ કરે છે ! તેઓ ‘શ્યામજી’ને ‘સરળ અને સંકુલ’ બન્ને ગણે છે. ‘આકાશની ઉડ્યન લિપિ’માં કવિ ‘અદૃશ્યને દૃશ્ય’માં અવતારવા મથ્યા છે. તેમના મતે રાધેશ્યામ કવિતા કરતાં ‘નિર્વ્યક્તિ’ થઈ જાય છે અને ‘કાવ્યપ્રેરણાના પવનને એની રીતે કામ’ કરવા દે છે.

શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહનું ‘મૈત્રીવિવેચન’ કરતાં કબૂલ્યું છે કે ‘મિત્ર ખોટી રીતે વખાણતો નથી તો ખોટી રીતે વખોડતો નથી.’ રાધેશ્યામે કદી ‘છંદ’માં લખ્યું નથી, તેથી કાવ્યસંગ્રહની રચના ‘અછાંદસ’ નહિ પણ ‘ગદ્યરચના’ઓ કહેવાય. રાધેશ્યામને ઊભી લાકડીની જેમ કાવ્યરચનાઓ મૂકવાનો શોખ છે તેથી તેમણે તે રચનાઓને ‘ગદ્યજ્યેષ્ઠિકાઓ’નું નામાભિધાન કર્યું છે. રાધેશ્યામની આ લાકડીઓ ક્યારેક ભાવકને ફટકારે પણ ખરી ! કારણ કે ભાવક ઘણી વાર ‘અર્થક્રીયડા’ઓમાં ગૂંચવાઈ પણ જાય છે ! શ્રી ટોપીવાળા રાધેશ્યામને ‘વિશિષ્ટ’ નહિ પણ તે ‘વિલક્ષણ’ કહે છે. રાધેશ્યામ મૂળ ફિલ્મના માણસ. એટલે કવિ ફિલ્મનાં દૃશ્યોની જેમ editing કરવા જાય છે પણ તેજ અને તોફાની આંચકાઓ આપતું હોવાથી ‘ઘણી વાર ઘણુંબધું અધ્ધર રહી જાય છે.’

કવિએ ‘ઘોડી પેઠ હોડી’માં સરસ દૃશ્યશ્રાવ્ય ચિત્ર રચ્યું છે :

ઘોડી પેઠ / ઊડી / હણહણ / દોડી / રણમાં / કણ / કણ /
કુદાવતી...

સરકારી તુમારશાહી માટે એક જોક પ્રચલિત છે. એક વાર કોઈ મામલતદારે ‘ઘોડી’ માગી તો પ્રકરણ ચાલતું ચાલતું સરકારમાં પહોંચ્યું ત્યારે કારકુની ભૂલથી ‘હોડી’ થઈ ગયેલું, તો મામલતદારને ‘હોડી’ મળી કચ્છના રણમાં !

ખંભાતની આંબળાની પડીમાં ‘હસતા આદમી રોતા આદમી’ આવતું તેનો કવિ સરસ વિનિયોગ કરે છે :

તમારો ચોળાયેલો / ચહેરો / આંબળાની પડીમાંથી / પ્રસર્યો ત્યારે તો /
હસતો હતો / ઉલટાવી જોયો / તો રોતો હતો (!)

હસવા-રોવા સાથે ચોળાઈ જઈ ‘ઘંટીના ઘર ઘરમ્’ કરતા અંધકૂપમાં ચોરાઈ જવા કરતાં કવિ કહે છે :

જરીક
બુલબુલ શું
સ્મિત
મરકી લોને...

‘ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ’ કાવ્યમાં કવિ કાબરબાઈની માસ્તરાણી સાથે સરસ તુલના કરે છે :

કાબરબાઈ
પાછળ બે હાથ દબાવી
વર્ગમાં તપાસાર્થે ઘૂમતી
માસ્તરાણી જેવી વરતાય (!)

‘પગલીનો પાડનાર’ રચનામાં કવિને પર્વતો વચ્ચે પથરાયેલા હિમના પટ્ટા બ્રેડ પર મસ્કાબટર જેવા દેખાય છે ! તેમાં ઉપમાનું નાવીન્ય છે.

‘કાન્તાર મધ્યે’ એટલે કે અરણ્ય મધ્યે એક યક્ષિણી નીચે ઊતરી આવે છે, ચંદ્ર-દર્શન માટે. પરંતુ હતી અમાવાસ્યા ! તેથી તેણે રાગ દીપક ગાયો તો તેનાં વસ્ત્રો સળગી ગયાં અને ‘દિશાવસ્ત્રી’ થઈ :

દિશાવસ્ત્રી થયેલ કાન્તાને સંભળાયો
ઘુરઘુરાટ આદિવાસીઓનો
અને ભળાઈ ગેબી
કાન્તારભેદક વિપુલ
વ્યાઘ્રદષ્ટિ.

‘દરિયો’ રચનામાં દરિયાનું ‘અભૂતપૂર્વ’ ચિત્રણ અનુભવાય છે :

દરિયે દીધી દોટ
કે જઈ પડ્યો તે
વીનસની દિવ્ય દૂટી પર...

□

વીનસના બાહુમાં દરિયો
જાદુગરીના ખેલ દેખાડતો
બહુરૂપી બનીઠની
બહેક્યે

ગયો મોજાંનાં ચક્ર્યૂર મેદાનોમાં...

– વીનસ હતી રોમન લોકોની પ્રેમ અને સૌંદર્યની દેવી.

‘ઢોલ બાજે...’માં કવિ સરસ ‘સામાજિક’ ચિત્ર દોરે છે :

‘ઢબૂકતા ઢોલમાં
સંભળાતું
વરરાજાના બાપનું ઋણ છલકતું
રુદ્ધન.’

‘દારૂ પવાયેલી ઘોડી’નેય નચાવતા દરબારોની ‘આંખોની શેરીઓમાં નાચતી મદિરા’ મંદોદરીના સ્વામી – એટલે કે રાવણનો ‘ઘમંડ રેલાવે’ છે !
‘કૂદકા અને દરાખ’માં કવિનું શૈશવ જીવંત થતું જોવા મળે છે :

ઊબડખાબડ ભોંય પર
ઊગેલી બોરડીએ
ફૂટેલાં બોર
તોડવા મારું સમસ્ત
શૈશવ કૂદકા ભરે.

સરસ બાળકાવ્ય જેવું કાવ્ય છે ‘રઢે કરી હું બચુકું શિયાળ બની જાઉં.’ બોરમાં કવિને અનાયાલયમાં મૂકીને નાસી છૂટેલી માતાના વર્ણ જેવી કાળી કાળી દરાખ દેખાય છે.

અને હું બોલી પડું
આ દ્રાક્ષ તો ખાટી
નીકળી.

‘એકલો ?’ કાવ્યમાં કવિ નિર્જીવો વચ્ચે જીવતા હોવા છતાં પોતાને એકલા માનતા નથી.

કોઈ કહી શકે નહીં
હું એકલો છું.
છાપરું છે
ભીંતો છે
બારી છે.

□

નાક છે નસકોરાં છે
કાન છે પૂમડાં છે.

એમ લાંબી ચિત્ર-વિચિત્ર વસ્તુઓની યાદી આપી કવિ પ્રશ્ન કરે છે :
કોણ કહેશે
એકલો છું ?

‘માયાબજાર’ નિરંજન ભગતની શૈલીમાં કવિ કહે છે :
અને હું તો દુઃખ ખરીદવા આવ્યો છું,
ક્યાં ભૂખ્યાંદુખિયાંની દારૂદવા કરવા આવ્યો છું ?

□

દુઃખના દુકુલને ફરફરાવવા અવતર્યો છું.

અને છેલ્લે સહદેવ જેવા અતિજ્ઞાની હોવા છતાં કહે છે :
‘અતિજ્ઞાનથી હું ના અપ્રસન્ન
નેકસ્ટ ફ્લાઈટથી હું જ અજાણ !’

‘એકવીસમી સદીમાં પતંગિયું’માં કરોળિયો પતંગિયાની ને પ્રકાશની નજીક ન જવા સલાહ આપે છે. પતંગિયું માનતું નથી. ‘કરોળિયાજી, તમે જુનવાણી છો. હવે વિજ્ઞાનના કારણે પ્રકાશ શીતળ હોય છે.’ પતંગિયું ઓરડામાં ગયું પરંતુ ડી.ડી.ટી.ની વિઘાતક અસર પામ્યું ! આધુનિક જીવન પર પ્રદૂષણની અસરો પતંગિયાના પ્રતીક મારફત સૂચવી છે.

‘ક્રાંતિ’માં ‘વર્ષાવિહીન દિને બેકાર યુવાન’ વધેલી દાઢી પર હાથ પસવારે છે. તેની મગજ તંત્રીઓમાં ‘ગાંડીવ ઝણઝણે’ છે પરંતુ કવિ પ્રશ્ન કરે છે :

પણ તણખા
ક્યારે
ખણખણશે ?

લોકચિત્તમાંથી તણખા ઝરે ત્યારે ક્રાંતિ આવી ગઈ કહેવાય.

‘એક બપોર’માં ‘ભૂંડણ પેઠ શીળા છાંયડાને’ ખાઈ જતી બપોરનું સરસ ચિત્ર કવિએ ઉપસાવ્યું છે.

સંસ્કૃતિની

દ્રૌપદી

દ્વિશાવસ્ત્ર

ઓઢી ઊભી છે.

- દુઃશાસનને આંગળી ચીંધતા લોકો ભૂલી જાય છે પોતાના તરફ ચીંધાયેલી ત્રણ આંગળીઓ !

કવિ રાધેશ્યામ દિવાળી અને નવા વર્ષ નિમિત્તે એમના ચાહકોને વિશિષ્ટ શૈલીમાં શુભેચ્છાઓ પાઠવે છે તે સર્વ ભાવકોને સુવિદિત છે. ‘શુભેચ્છા, અર્ધે રસ્તે’માં કવિ શ્રી શુભેચ્છાઓ આપવી તે વિશે મૂંઝવણ અનુભવે છે. ‘શુભાશિષોની અપેક્ષાના મૃગજળમાં તમારાં સુવર્ણાં સ્વપ્ન-હરણાં માથાં પટકી પટકી શીંગડાં પણ ખોઈ ન બેસે કદાચ !’

કવિને થાય છે :

જનોઈ વગર કેમ

જીવી શકાતું નથી ?!

- ફક્ત જન્મથી અને જનોઈથી બ્રાહ્મણ થયેલા બ્રાહ્મણ હે કવિ, તમે નથી ! તમે ચાર્વાક-બુદ્ધની વ્યાખ્યાના બ્રાહ્મણ છો ! જન્મે નહિ, કર્મે !

‘માતૃવંદના’ સંગ્રહનું ઉત્તમ કાવ્ય છે. ઘણું દીર્ઘ હોવાથી આખું અત્રે ઉતારવું ઉચિત નથી. ‘માતૃમુખી સદાય સુખી’ એવા પિતાના આશીર્વાદ કવિને મળ્યા છે. માએ કવિને ઘણું આપ્યું છે પણ તેમાં એક ‘નિદ્રાસન’ અદ્ભુત છે. કવિને ગમે ત્યારે ઝોકાં આવે છે. કવિ, એ તો રાજ્યપુરુષોની ખાસિયત છે ! ચાલુ કાર્યક્રમે ભાષણબાજીના શોર વચ્ચેય નિરાંતે નસકોરાં બોલાવવાં ! ‘મહારાણી શાંતાબાઈ’ જેવાં માને કવિએ સરસ ભાવાંજલિ અર્પી છે.

કવિ રાધેશ્યામ શર્માનાં ઘણાં રૂપ છે. તેઓ કવિ, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, વિવેચક, ફિલ્મક્રિટિક, ઉપરાંત ચિંતક પણ છે. જે. કૃષ્ણમૂર્તિ અને દાદા ભગવાનથી તેઓ આકર્ષિત છે. ‘ધર્મસંદેશ’ પણ તેઓ ચલાવતા. ‘નિર્વાણક્ષણે’માં પુપુલ બૂકર ઈંદિરાની હત્યાના આઘાતને ભૂલી શકતાં નહોતાં ત્યારે Kએ કહ્યું, ‘તારા મસ્તકમાં ઈન્દિરાની યાદોને પકડી ના રાખ.’

આમ કરવું તેને પૃથ્વી સાથે જકડી રાખે, “જવા દે”.

‘એક ભાગીરથી સ્વપ્ન’માં કવિને દુઃસ્વપ્ન દેખાય છે :

મંદિર મસ્જિદ ગુરુદ્વારામાં

દેરાસર-ચર્ચના

બહુવિધ ઘંટ નિનાદમાં

ઠેરઠેર ભભૂકતી

હત્યાકાંડની હોળી...

કવિ આધુનિક (!) હોવા છતાં સામાજિક નિરબત ધરાવે છે તેનું આશ્ચર્ય જરૂર થાય, પરંતુ કવિ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

કવિએ કલાપીની અમર રચના ‘યાદી ભરી ત્યાં આપની’ સાથે અને સામે તેમની ગદ્ય રચના ‘સ્મૃતિપક્ષ’ વાંચવા કાવ્યરસિકોને ખાસ નિમંત્ર્યા છે. પરંતુ નિખાલસપણે કબૂલું તો ટોપીવાળા કહે છે તેમ ‘અધર’ ગયું છે !

કવિની ઘણી રચનાઓ દુર્બોધ છે. ઉપનિષદની ઋચ્યાઓ જેવી છે. ‘નેતિ નેતિ’ ન સમજાય તેવી. તો કેટલીક રચનાઓ ટોપીવાલાના મતે ‘કવિએ નરી સાદગીને કાર્યસાધક બનાવી છે.’ અર્થાત્ એકદમ સરળ ને સમજાય તેવી ગુજરાતી આધુનિક (!) કવિતા અર્થબોધથી આગળ નીકળી અમૂર્ત બની ગઈ છે. કવિની ઘણી અમૂર્ત રચનાઓ સમજાઈ નથી. અત્રે જે રચનાઓ સમજાઈ ગઈ તેનો રસાસ્વાદ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

□

વિસંવાદમાં સંવાદની શોધ | ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ

['નજીક' : લે. દેવેન્દ્ર દવે, કવિલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ]

‘ઇજારો આંખોનો : ગમતું ચણી લે માત્ર પળમાં’ પંક્તિ દ્વારા સૌંદર્યના યાત્રી તરીકે રજૂ થતા કવિ દેવેન્દ્ર દવે અનુગાંધીયુગની ધારાના કવિ છે. ‘નજીક’ સંગ્રહની રચનાઓ જોતાં તેમની સૌંદર્યપ્રીતિ જોઈ શકાય છે. તેમની સૌંદર્યદષ્ટિ સંમાર્જિત અને ઇન્દ્રિયસંતર્પક પણ છે. તેમની પ્રતિભા છાંદસ રચનાઓ અને ગીતરચનાઓમાં દેખાય છે. આ સંગ્રહમાં કુલ ૪૩ રચનાઓ છે જેમાં ભાવની સૂક્ષ્મતાના મરોડ ઠીક ઠીક જગ્યાએ જોવા મળે છે.

શ્રી દેવેન્દ્ર દવે એમની સુઘડ-સુરેખ સોનેટ અને ગીતસર્જક તરીકેની ઓળખ કઈ રીતે સિદ્ધ કરે છે તેની અહીં ‘નજીક’ સંચય દ્વારા તપાસ હાથ ધરી છે. ઊર્મિકાવ્યના પેટાપ્રકાર તરીકેનું સોનેટનું સ્થાન હોઈ, એમાં ઊર્મિગીત વિષય-સંવેદનને અવકાશ ઝાઝો છે. અહીં ઊર્મિશીલ સર્જક દેવેન્દ્રભાઈની સંવેદના એ સ્વરૂપમાં કેવું કાવ્યત્વ પામી છે તેનો અંદાજ પણ આ અભ્યાસથી લાગશે.

વ્યવસાયે વાણિજ્ય સાથે લગાવ રાખનારા સર્જક દેવેન્દ્રભાઈની સંવેદના અહીં ત્રણ-ચાર વિષયને સ્પર્શે છે. ચુસ્ત અને સફાઈદાર છંદ યોજીને તેમાં સંવેદનની ગૂંથણી મૃત્યુ, પ્રેમ, પ્રકૃતિ અને સ્થળપ્રીતિના વિષયોમાં થઈ છે. સંગ્રહની પ્રથમ રચના શિખરિણી છંદમાં ‘મૂઠીભર મળ્યાં’

ન આવ્યો તું... પાછો, મૂઠીભર મળ્યાં ફૂલ અમને. (નજીક, પૃ.૧)

થઈ એથીયે કેં વધુ કૃષ્ણ ‘ચાલો ઝટ કરો

કહી ચાંપી દેશો લઘુક ઝબકારો પલકમાં...!' (નજીક, પૃ.૨)

જગતના સ્વાર્થી લોકો મૃત્યુ પછી કેવો વ્યવહાર કરે છે ! સ્વાર્થી સૌ લોકો પર કવિ વ્યંગ કરે છે. સાંપ્રત જગતના લોકો સમક્ષ સત્યતાને સ્ફોટ કરી આપે છે. 'હું નહિ હોઉં ત્યારે'માં પોતાના મૃત્યુની કલ્પના છે તો બીજી બાજુ 'સ્વ. પિતાજીને...' કાવ્યમાં મંદાકાન્તા ઇંદમાં પોતાની લાગણી ઢાળી છે. તેઓ કહે છે કે -

‘પામ્યો ના હું પુનિત તમ એ વારસો સૂર ભીંજ્યો

આજે મારું ઉર રડી રહ્યું હીબકે હીંચ લેતું’ (નજીક, પૃ. ૪)

કવિએ પોતાના પિતાશ્રી પાસેથી સંગીતશિક્ષા ન પામી શક્યાનો અફસોસ આ કાવ્યમાં વ્યક્ત કર્યો છે. ‘મુમૂર્ષા’ કાવ્યમાં પ્રકૃતિની સંગે મૃત્યુની ઝંખના કરતા કવિનો પ્રકૃતિપ્રેમ જોઈ શકાય છે.

‘નજીક’ સંચયમાં પ્રેમને વિષય બનાવી, એનાં સંવેદનો ઝીલતી કેટલીક રચનાઓ પણ આકર્ષક બની છે. એમાંની કેટલીક રચનાઓ જોઈએ :

તટો તૂટ્યા માઝા ઉઘવિ મૂકી રેલ્યો ધરતી પે

ગઈ સાને ભાને વીસરી હુંય મીઠી મધથીપે. (પૃ. ૧૭)

ઉપરોક્ત પંક્તિમાં પ્રકૃતિ-પ્રણય તદાકાર કરીને કવિએ પ્રણયનો ઉત્કર્ષ ગાયો છે. પ્રેમને વિષય બનાવી એનાં સંવેદનો જે રચનાઓમાં ઝિલાયાં છે તેમાં ‘શાને પછી’, ‘કશુંયે ના સૂઝે’, ‘હુંય’, ‘અસલ અમલે’, ‘સુવાસિત સ્નેહ’ તથા ‘દ્વારકેશની વ્યથા’માં પ્રણયની વિવિધ મુદ્રાઓ જોવા મળે છે. ‘કશુંયે ના સૂઝે’ની નાયિકાની મનઃસ્થિતિ અથવા ઉમળકો તો જુઓ :

‘ઉવેખી દૌં લજ્જા ? ચરણ પડું ? ચૂમું અધરને ?

કશુંયે ના સૂઝે.....કર કુસુમમાળા પણ સરે..... (નજીક, પૃ. ૧૨)

પ્રકૃતિનાં ચિત્રો પણ પ્રણય સાથે સંયોજાય છે. ‘દ્વારકેશની વ્યથા’માં એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો પ્રણયજુરાપો છે. ‘નિમંત્રણ’ કાવ્યમાં સ્નેહનો મહિમા છે. તો ‘સાસરઘરે’ સોનેટમાં પિયરને પુનઃ મેળવવાની નાયિકાની ઘેલછા કાવ્યરૂપ પામી છે.

સ્વતંત્ર પ્રકૃતિનો મહિમા કરતી રચનાઓ પણ ધ્યાનપાત્ર છે. થોડી કાવ્યપંક્તિઓ જોઈએ :

‘અનોખા ઉત્સાહે કલમ પકડું ને ફરફરે

હવામાં હિલ્લોળા, ઋતુ ઋતુ તણા વર્ણન ઝરે.....’ (નજીક, પૃ. ૨૭)

અહીં કવિના લોહીમાં લયનો વાસ હોય તેમ જણાય છે.

‘લૂના ધખ્યા સૂચવતા અહીં વાયરાઓ

હી હી કરે અગન ફૂંકત ડાયરાઓ.’ (નજીક, પૃ. ૧૩)

ગ્રીષ્મની કઠોરતા ઉપરોક્ત પંક્તિઓમાં ઠીક ઠીક ઝિલાઈ છે.

‘હુર્યુભર્યુ ઘાસ હોય, ખુલ્લું આકાશ હોય

ઓછી અજવાસ હોય

પછી ભલે છૂટતા જીવનના ઘાસ હોય.....’ (નજીક, પૃ. ૧૬)

આ ગીતપંક્તિમાં પ્રકૃતિરાગ ધ્યાનમાં આવે તેવી રીતે તાદૃશ્ય થાય છે. આ ઉપરાંત ઘાસ, આકાશ અને અજવાસની સાથે ઘાસનું વણાટકામ આવકાર્ય બન્યું છે. આ ઉપરાંત ‘ચોમાસાનો જુલ્મ એટલે’માં પ્રકૃતિપ્રેમની સાથે તેની કઠોરતા ચીતરી છે :

‘કેડી વચ્ચે સૂતો તડકો પંડ પ્રસારી’ જેવી પંક્તિમાં સજીવારોપણ ધ્યાન ખેંચે છે :

‘આછાં જળની તલાવડી કંઈ

મૂંઝાતી મનમાંય !

ગટગટ પીધી તાંસળિયું તોય

તરસ્યો તડકો જાય !’

તળાવને શોષી લેતા તડકા માટેનાં કલ્પનો કેટલાં રમણીય છે ! ચોમાસાનો અતિરેક પણ કવિની ધ્યાન બહાર નથી.

‘ગુંદરિયો મહેમાન આંગણે વરસે આઠે પ્હોર

થાક્યા તોબા ! હાઈ કરો ત્યાં ‘ગાજો’ બીજે દોર !’

આ સંગ્રહમાં ‘કાશ્મીર’, ‘ખજૂરાહોમાં’, ‘વતન’ વગેરે પ્રત્યેની એટલે કે સ્થળપ્રીતિ પણ કાવ્યત્વ પામે છે. ત્યારે તેમાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને હૃદયનું સંધાન ઉભયની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

‘વેચ્યું’નું જે ઘર વતનનું દાયકા બે’ક વીત્યે’ એ પછીની વલવલાટભરી હૃદયસ્થિતિ નોંધપાત્ર છે. એ કાવ્ય ગુજરાતી વતનપ્રેમનાં કાવ્યોમાંનું એક મહત્ત્વનું ઉમેરણ છે. અન્ય સ્થળકાવ્યો કેવળ વર્ણનાત્મક ન બનતાં સૌંદર્યાનુભૂતિ કરાવતાં સ્થળકાવ્યો બન્યાં છે.

સંગ્રહની આઠ-દસ ગીતરચનાઓ લયની દૃષ્ટિએ નોખી છે. તેમાં પ્રણયનો ભાવ સોળે કળાએ ઊઘડ્યો છે.

– રે કોઈ તો બોલો

– ગમી એટલે ગમી

પ્રણયનો કુંવારો ટૈકો દોરવા માટેની કવિની મથામણ ‘લાવો કોરું પાનું’ અને ‘સોળમે ફાગણ’માં વ્યક્ત થઈ છે. ‘ખાલીપો’ ગીતમાં કોઈના આવવાની ઝંખનાની અભિવ્યક્તિ છે. ‘મોભ અને વળિયું’માં વાતો ‘અવળીસવળી ચાલી રે’ જેવી પંક્તિ દ્વારા પ્રજામાનસનો પડઘો ઝીલે છે.

આમ, ‘નજીક’ કાવ્યસંચયમાં છંદની ચુસ્તી અને વિષયનું વૈવિધ્ય ધ્યાનપાત્ર બને છે. સાંપ્રતકાળમાં છંદોબદ્ધ કવિતા – છંદનું આલેખન ઓછું થઈ રહ્યું છે ત્યારે આવી ચુસ્તી જાળવતાં સોનેટકવિને આવકારીએ.....

વિકર્ણ : મહાભારત પર આધારિત વિક્તવાન લઘુનવલ | બાબુ દાવલપુરા

[‘વિકર્ણ’ : લે. કલ્પેશ પટેલ, પ્ર. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, પ્ર. આ. ૨૦૧૦, પૃષ્ઠસંખ્યા : ૧૮૪, કિં. રૂ. ૧૦૦/-]

ટૂંકી વાર્તા, લઘુનવલ-નવલકથા, રેખાચિત્ર, સંપાદન, શિક્ષણ આદિ વિવિધ ક્ષેત્રે તાજેતરનાં વર્ષોમાં સતત સક્રિય રહેલા કલ્પેશ પટેલે તેમની લઘુનવલ ‘વિકર્ણ’ (પ્ર. આ. ૨૦૧૦) માટે વેદવ્યાસરચિત ‘મહાભારત’માં જેના વિશે ‘સભાપર્વ’ના ‘દ્યૂતપર્વ’ નિમિત્તે ફક્ત ૧૬ શ્લોક મળે છે એવું એક અલ્પખ્યાત વિકર્ણનું પાત્ર પસંદ કર્યું છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં શકુનિએ યોજેલા દ્યૂતપ્રપંચની ઘટના કારણરૂપ હતી. આ ઘટનાનો વિરોધ યુધિષ્ઠિર, પિતામહ ભીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર, દ્રોણગુરુ અને કૃપાચાર્ય આદિ વડીલોએ નહિ પણ મહામંત્રી વિદુર અને ગાંધારીપુત્ર વિકર્ણે કર્યો હતો. શા કારણે ? વડીલોનું ભેદી મૌન જોઈ વિકર્ણ ભીતરમાં ભારે અકળામણ અનુભવે છે તેનું એક કારણ છે વડીલોનું આ દુઃસહ મૌન, અને બીજું કારણ છે આ જાતના અનુચિત મૌનને લીધે થઈ રહેલો ધર્મ, ન્યાય, નીતિ અને સત્યનો લોપ. દુર્યોધન દ્યૂતમાં જિતાયેલી દ્રૌપદીને રાજસભામાં લઈ આવવા પ્રતિકામીને મોકલે છે તે વખતે પાંચાલી તેને કહે છે : “તું સભામાં પાછો જા અને દ્યૂતપ્રિય પરાજિત યુધિષ્ઠિરને પૂછજે કે, આપ દ્યૂતમાં પ્રથમ પોતાને હાર્યા હતા કે મને ? ત્યાં વિરાજમાન વડીલોને પણ આ પ્રશ્નની યથાયોગ્ય સમીક્ષા કરવાનું કહેજે.”

વિધિની વક્તા એ છે કે જેઓ ધરમૂળથી દ્યૂતકીડાના પ્રખર વિરોધી હતા એવા મહામંત્રી વિદુરને યુધિષ્ઠિરને દ્યૂતકીડાનું નિમંત્રણ આપવા જવું પડે છે. વિકર્ણ પણ આ દ્યૂતપ્રપંચનો કટ્ટર વિરોધી હતો. તે અકળાઈ ઊઠે છે અને સભાજનોને પાંચાલીએ પૂછેલા પ્રશ્નનો સમુચિત ઉત્તર વિચારવા વિનંતી કરે છે : “હે પાર્થિવો ! દ્રૌપદીએ પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો. આપણે આ પ્રશ્નની ઉપેક્ષા કરીશું તો નરકવાસી થઈશું.” આમ છતાં, પિતામહ ભીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર, આદિ વડીલો મૌન સેવે છે. તે અકળાઈ ઊઠે છે અને કહે છે : “પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર દ્યૂતકીડાના વ્યસનથી મોહાંધ છે તેથી જ તેમણે માત્ર પોતાની નહિ પણ અન્ય ચાર ભાઈઓની પત્ની દ્રૌપદીને જુગારના દાવમાં મૂકી હતી. શકુનિએ જ દ્રૌપદીને પણ જુગારની હોડમાં મૂકવાની પ્રેરણા યુધિષ્ઠિરને આપી હતી, એ જોતાં હું યાજ્ઞસેનીને કૌરવોથી જિતાયેલી માનતો નથી.” આમુખકાર રમેશ ર. દવેએ કહ્યું છે તેમ, “નવલકથાકારે કથાનાયક વિકર્ણને વિદુરના લગભગ અંતેવાસી શિષ્ય તરીકે કલ્પ્યો-આલેખ્યો છે. વિદુરજીની મહામન્યતાના સંસર્ગ-સંપર્ક તેના વ્યક્તિત્વવિકાસમાં ઉપાદેય નીવડ્યા છે. અલભત્ત, મૂળે પણ વિકર્ણ એક વિચારશીલ કહેતાં, સારું શું ને નરસું શું – તેવી અવઢવમાં તરતો-ડૂબતો અને તરતો મનુષ્ય છે. આમ હોવા છતાં તે, મુખ્યત્વે વિદુર અને યથાવકાશ – પ્રસંગવશ માતા ગાંધારી, માતા કુંતી અને દાસીપુત્ર ગણાયેલા ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર યુયુત્સુ સાથે વાત-વિચાર કરીને શ્રેય તથા પ્રેયની કસોટીએ જાતને કસતાં ધર્મ્ય જીવનને અપનાવે છે.”

વિકર્ણ મહામંત્રી વિદુરજીને મળવા જાય છે એ પ્રસંગ આ કૃતિનું પ્રારંભબિંદુ છે. વિદુરજી તેને કહે છે : “વાસુદેવ કૃષ્ણને રાજાઓ રાજા તરીકેની સ્વીકૃતિ આપવા ઇચ્છતા નથી.. આપણા યુવરાજ દુર્યોધન પણ નહિ ! માત્ર એક યુધિષ્ઠિર જ છે, જેઓ કૃષ્ણની શક્તિઓને પિછાણે છે... કૃષ્ણ ધર્મસ્થાપના ઇચ્છી રહ્યા છે, વત્સ..” વાસુદેવ કર્મમાં માને છે અને કૃષિમાં પણ ! યુદ્ધ આવી પડે તો એ યુદ્ધ પણ કરે પરંતુ માનવતાના ભોગે તો કશું પણ ન કરે ! જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા દુર્યોધન ઇન્દ્રપ્રસ્થથી આવ્યા પછી... એમનો મંત્રણાકક્ષ હમણાંથી જીવંત થઈ ગયો છે, પૂર્વવત્ ! શું થશે કોણ જાણે ! – વિકર્ણની આ ચિંતા સકારણ છે. તેને દુર્યોધનની સાથીઓ સાથેની ગુપ્ત ગુફ્તેગો ઉપરથી ખ્યાલ આવી ગયો છે કે તે ઇલાની રીતે યુદ્ધ માટેની પૂર્વતૈયારી કરી રહ્યો છે.

વિદુરજી વિકર્ણને પોતાની ચિંતા દર્શાવતાં કહે છે : “દુર્યોધન અને તેના મળતિયા રાજાઓ સંગઠિત થઈ રહ્યા છે... સજ્જનો સંગઠિત નથી બનતા એ આપણી ખરી સમસ્યા છે. પાંડવોને કૃષ્ણ મળ્યા એ એમનું સદ્ભાગ્ય છે, દુર્યોધનને શકુનિ મળ્યો એ એનું દુર્ભાગ્ય છે.” વિકર્ણ પોતાના અત્યંત વિશ્વાસુ અને પ્રીતિપાત્ર દૂત દક્ષને દુર્યોધનના મંત્રણાકક્ષની ગુપ્ત ગતિવિધિઓની બાતમી લઈ આવવા મોકલ્યો હતો. ત્યાંથી પાછો આવેલો દક્ષ માહિતી આપે છે કે, શકુનિએ દૂતકીડા માટે યુધિષ્ઠિરને નિમંત્રણ આપવાનો પેંતરો રચ્યો છે અને દુર્યોધન પ્રાતઃકાળે પિતા પાસે જઈને દૂતકીડા માટે સંમતિ મેળવી લેવા માગે છે. વિકર્ણ ધૃતરાષ્ટ્રને મળવા જાય છે અને તેમને વીનવે છે : “પિતાશ્રી ! જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા દૂતસભાનું આયોજન કરવા માગે છે... દૂતસભાની યોજના પાછળનો તેમનો હેતુ ભયંકર છે. દૂતસભાની યોજના સફળ થાય તો ન નિવારી શકાય એવા ભ્રાતૃયુદ્ધ માટે તૈયાર રહો... જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાની મનોવૃત્તિ મલિન છે.” પણ વિકર્ણ એ જાણીને હતાશ થઈ જાય છે કે, ધૃતરાષ્ટ્રે તો દુર્યોધનને દૂતસભા યોજવાની સંમતિ આપી દીધી છે. દુર્યોધન અને શકુનિએ દૂતસભા યોજવાનું ષડ્યંત્ર રચ્યું છે એની જાણ કરવા માટે વિકર્ણે મોકલેલો દૂત શ્રીકૃષ્ણ પાસે પહોંચી જાય છે.

પછી વિકર્ણ વિદુરજીને મળવા ગયો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, કૃષ્ણ નિર્ભીક પુરુષ છે... આર્યાવર્તમાં કૃષ્ણ જ એવા પ્રતાપી પુરુષ છે જે ધર્મના પક્ષમાં ગૌરવભેર ઊભા રહી શકે છે. “અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવામાં પાછા પડતા નથી. પાંડવો પ્રત્યેનો એમનો પક્ષપાત પણ પાંડવોમાં રહેલી ધર્મનિષ્ઠાને કારણે છે.” (પૃ. ૬૨) પછી વિકર્ણ દુર્યોધનને તેણે યોજેલી સભામાં જઈને કહે છે કે, “કીડાને નામે દૂત રમાશે તો એ કૌરવ કે પાંડવ કોઈને પણ માટે હિતકારક નહિ હોય. દૂત અનર્થનું મૂળ છે. આપણી વિવેકબુદ્ધિને નષ્ટ કરી નાખે છે... દૂત જ એક મહાયુદ્ધને જન્મ આપશે.” પરંતુ તેની આ ચેતવણીને દુર્યોધન કાને ધરતો નથી.

મહામંત્રી વિદુરજી ધૃતરાષ્ટ્ર તરફથી યુધિષ્ઠિરને દૂતકીડા માટે નિમંત્રણ આપવા ગયા ત્યારે યુધિષ્ઠિર કહે છે કે, “દૈવાધીન છીએ આપણે સૌ ! દૂત મને એટલું હસ્તગત

નથી પરંતુ આહ્વાન આપી બોલાવવામાં આવે તો ‘ના’ ન પાડવાની પ્રતિજ્ઞા છે મારી !” યુયુત્સુ વિકર્ણને મળવા આવ્યો તેણે વિકર્ણને કહ્યું : “યુદ્ધ થશે... દૂતકીડાનું આયોજન એટલે મહાયુદ્ધની પૂર્વભૂમિકા... યુદ્ધ જન્મે છે અસંતુલનમાંથી. દૂતકીડા પછીની સ્થિતિ ભયાનક હશે, વિકર્ણ ! અત્યંત ભયાનક ! મને તો ચર્વુદ્ધિશે અંધકાર જ દેખાઈ રહ્યો છે. સર્વથા અંધકાર...” (પૃ. ૭૭) દૂતસભામાં દૂતકીડાનો આરંભ થયા પછી એક પછી એક પોતાની બધી સંપત્તિ, પોતાના ભાઈઓ અને સ્વયં પોતાને પણ યુધિષ્ઠિર જાય છે, એટલું જ નહિ પણ દેવી યાજ્ઞસેનીને પણ જુગારમાં મૂકીને હારી જાય છે ત્યારે વિદુરજી તાર સ્વરે કહે છે : “મનુષ્યને હોડમાં મૂકવો એ અયોગ્ય છે, અમાનવીય કૃત્ય છે. માનવ્યની હાણ છે.” જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા યુધિષ્ઠિરની આવી મતિભ્રષ્ટ જેષ્ઠા જોઈને ભીમ ચિત્કારે છે : “મતિમૂઢ આ જ્યેષ્ઠ પાંડવને ધિક્કાર હજો. સહદેવ ! તું અગ્નિ લઈ આવ ! જે હાથે એણે પાંચાલીને હોડમાં મૂકી છે, એ હાથ જ બાળી દઈ !”

મદાંધ દુર્યોધન વિદુરજીને પાંચાલીને સભાગૃહમાં લઈ આવવા આજ્ઞા આપે છે : “જા ! પાંચાલીને અહીં સભામાં ઘસડી લાવ !” તે વખતે દુર્યોધનની આ હીન જેષ્ઠા જોઈને વિકર્ણ અકળાઈ ઊઠે છે : “આ ચાંડાલોનું વૃંદ વિવેકભાન નહિ જાળવી શકે. પાંચાલીદેવી તો... આ દિવસોમાં રજસ્વલા હોવાથી એકવસ્ત્રા છે... શું અમારે સભામધ્યે આ ‘પાપ’ થતું જોયા કરી ‘અધર્મ’ને સહકાર આપવાનો ?” પ્રતિકામીએ સભામાં પાછા આવીને કહ્યું કે, દેવી પાંચાલીએ પુછાવ્યું છે કે યુધિષ્ઠિરે સ્વયંને હોડમાં મૂક્યા હતા કે મને યાજ્ઞસેનીને ? એમનું કહેવું છે કે, સભાએ એ વિચારવું જોઈએ કે જે સ્વયં દાસ છે એ શું કોઈ સ્વતંત્ર વ્યક્તિને દૂતમાં મૂકવાનો અધિકાર કઈ રીતે ધરાવી શકે ?” પછી દુર્યોધને દુઃશાસનને એ અભિમાની સ્ત્રીને સભામાં ખેંચી લાવવા માટે આજ્ઞા આપી. દુર્યોધનની આ કુચેષ્ટા જોઈને વિકર્ણને થાય છે : “તારો આ સ્વેચ્છાચાર કુરુવંશની કીર્તિને શ્યામતાથી ભરી દેશે. એક દુર્નિવાર યુદ્ધ ભણી જઈ રહ્યો છે તું ! ધૃતરાષ્ટ્ર પણ દુર્યોધનને પૂછે છે : “તેં દુઃશાસનને શા સારુ મોકલ્યો ? તને પાંડવોનું રાજ્ય અને સંપત્તિ મળ્યાં છે.” ત્યારે દુર્યોધન કહે છે કે, “આપની એ કુલવધૂએ સભામધ્યે મારું અપમાન કર્યું હતું... શું એ હું ભૂલી જાઉં ? અસંભવ !” (પૃ. ૮૫)

વિકર્ણ કહે છે : “ભ્રાતા દુઃશાસન દ્વારા જો પાંચાલી પર અત્યાચાર કરવામાં આવશે તો પરિસ્થિતિ અધિક વણસી શકે છે.” વિદુરજી દુર્યોધનને ચેતવે છે : “પ્રજા વિમુખ થાય એ પહેલાં...” એટલામાં બહારથી અવાજ આવ્યો : ‘વિશ્વોતિ ઇતિ વિશ્વુઃ.’ વસ્તુતઃ ‘વિશ્વોતિ ઇતિ વિશ્વુઃ’નો મંત્ર હસ્તિનાપુરની પ્રજાને પાઠવી વિદ્રોહ માટે પ્રેરનાર શ્રીકૃષ્ણ હતા... દ્રૌપદી ભીષ્મને પૂછે છે : “તથાકથિત ધર્મજ્ઞ યુધિષ્ઠિર દૂતમાં પ્રથમ સ્વયંને હાર્યા હતા કે મને... પિતામહ ! મને આ સભા ઉત્તર આપે કે હું જિતાયેલી લેખાઉં કે વણજિતાયેલી ? દાસત્વને પામેલા યુધિષ્ઠિર કયા અધિકારે મને હોડમાં મૂકી શકે ?” ત્યારે ભીષ્મ કહે છે : “પુત્રી, એક રીતે તું વણજિતાયેલી ગણાય. કારણ કે

યુધિષ્ઠિરે પોતે દાસત્વ પામ્યા પછી તને ઘૂતમાં મૂકી હતી. પરંતુ... આપણે ત્યાં સ્ત્રી પતિને અધીન હોય છે એટલે યુધિષ્ઠિર તારા સ્વામી છે એથી એમનો નિર્ણય તારે માન્ય રાખવો પડે. ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્ર ગહન વિષયો છે.” ત્યારે દ્રૌપદી પૂછે છે : “આપ તો મનેય સંતુષ્ટ રાખવા માગો છો અને યુવરાજ દુર્યોધનને પણ પ્રસન્ન રાખવા માગો છો... આવી બેવડી નીતિ કેમ ?” ભીષ્મ પોતાની વિવશતાનો એકરાર કરે છે : “પુરુષમાત્ર ‘અર્થ’નો દાસ છે, પુત્રી ! હું શું કરું ?” વિકર્ણને નવાઈ લાગે છે કે પિતામહ ભીષ્મ જેવા પ્રતાપી પુરુષ પણ અર્થના દાસ ? ક્યાં ગઈ એમની ધર્મનિષ્ઠા ? એમનું આત્મગૌરવ ? સ્વમાનના ભોગે તેઓ સત્તાના દાસ ? સહસ્રા ઊભો થઈને તે પૂછે છે : “સમ્રાટ ! સભાધ્યક્ષ આપ છો... પ્રથમ તો મારે એ કહેવું છે કે, પિતામહના કથનમાં વિશ્વસનીયતા નથી. એમની રાજનિષ્ઠાએ એમને ધર્મથી વ્યુત કર્યાં છે, જે દુઃખદ છે... મારું માનવું છે કે, મહારાણી પાંચાલી મુક્ત તેમ સ્વતંત્ર છે... દેવી યાજ્ઞસેની કોઈ રીતે બદ્ધ નથી, કોઈની દાસ નથી ! એ તો પાંચેય પાંડવોની પત્ની છે... એથી એને ‘દાસી’ તરીકે ઘોષિત કરતાં પહેલાં સભા વિચાર કરે.”

પ્રજાનો વિરાટ સમૂહ સભાગૃહના દ્વારે ધસી આવ્યો ત્યારે વિકર્ણે દક્ષને કહ્યું : “— માનવશૃંખલા રચીએ ! દક્ષ ! દ્રૌપદીદેવીના દેહને કોઈ સ્પર્શી ન શકે એવી સ્થિતિ ઊભી કરવી છે.” દક્ષે પુનઃ બુલંદ સ્વરે કહ્યું એ સાથે જ પ્રજામાંથી ગગનભેદી સ્વર ઊઠ્યો : ‘ વિશ્વોત્તિ વિષ્ણુ !’ વિકર્ણને આનંદ એ વાતનો હતો કે એમના પક્ષની પડખે બધી કૌરવસ્ત્રીઓ પણ આવીને ઊભી હતી. આ કટોકટીના પ્રસંગે દુષ્ટ દુર્યોધન બોલ્યો : “એઈ... પાંચાલી ! અહીં... મારા અંકમાં બેસ !” અને તેણે નિર્લજ્જ રીતે પોતાની જાંઘ ઉઘાડી કરી. એ જોઈને ભીમસેને ઊભા થઈને પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “...આ દુષ્ટ દુર્યોધનની જાંઘને ગદાથી ન ભાગી નાખું તો મારી સદ્ગતિ ન થાઓ.” દુર્યોધનની આજ્ઞા થતાં દુઃશાસન આગળ વધીને પાંચાલીના વસ્ત્રને સ્પર્શે તે પહેલાં જ ભીમસેને ગર્જના કરી : “દુષ્ટ ! દુર્મતિ ! રણાંગણમાં તારા વક્ષઃસ્થળના રક્તનું પાન ન કરું તો... મારા પિતૃઓ નરકમાં વાસ કરો.” કર્ણે દુઃશાસનને કહ્યું કે “તું આ સ્ત્રીને શીઘ્ર નિઃવસ્ત્ર કર.” તે વખતે અર્જુન ગર્જી ઊઠે છે : “સૂતપુત્ર ! સમય આવ્યે મારું ગાંડીવ તારો વધ કરશે ! મારી આ પ્રતિજ્ઞા છે.” એ ક્ષણે પાંચાલી શ્રીકૃષ્ણને સ્મરે છે : “ત્રાહિ મામ્ ગોવિન્દમ્ ! ત્રાહિમામ્ વિષ્ણોઃ ! ત્રાહિમામ્ કેશવઃ !” એ જોઈને વિકર્ણ પ્રવેશદ્વારે જઈને ઊભો રહે છે ત્યારે દક્ષના નેતૃત્વમાં પ્રજાજનોની માનવશૃંખલા સભામાં ધસી આવે છે. ‘વિશ્વોત્તિ ઇતિ વિશ્વુઃ । વિશ્વોત્તિ ઇતિ વિશ્વુઃ । વિશ્વોત્તિ ઇતિ વિશ્વુઃ ।’ અને પાંચાલી દેવીની આસપાસ જીવંત કવચ બનીને ઊભી રહી જાય છે. તે વેળાએ દ્રૌપદી તેમની પાસે પોતાના પતિની મુક્તિ માગે છે.

ઘૃતરાષ્ટ્ર યુધિષ્ઠિર અને તેમના ભાઈઓને મુક્ત કરવાનું વચન આપે છે. પછી પાંડવો યાજ્ઞસેની સાથે મુક્ત અવસ્થામાં હસ્તિનાપુરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે પ્રજા જયઘોષ

કરે છે. ભીષ્મ દુર્યોધનને ધર્મનું આચરણ કરવા અને અધર્મને ત્યજી દેવા કહ્યું ત્યારે દુર્યોધન બોલ્યો : “હું ધર્મ જાણું છું, પિતામહ ! પણ એમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી. વળી, અધર્મ પણ હું જાણું છું. પરંતુ એમાંથી નિવૃત્ત થઈ શકતો નથી. હું શું કરું ?” બીજા દિવસે પ્રાતઃકાળે દક્ષ વિકર્ણને માહિતી આપે છે કે, યુધિષ્ઠિરે ફરીથી દ્યૂતકીડા રમવાનું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું છે. આ વખતે ફક્ત એક જ દાવ રમાશે અને એમાં જે પરાજિત થાય તે દ્વાદશ વર્ષ માટે વનગમન કરશે. યુધિષ્ઠિર અનુદ્યૂત માટે પાછા આવ્યા અને જુગારમાં હારી ગયા. આથી તેમણે તેમના ભાઈઓ સાથે વનગમન કર્યું.

વિકર્ણના સ્મૃતિપટે બાલ્યાવસ્થામાં પોતે દુર્યોધન સાથે દડાની રમત રમતો હતો તે પ્રસંગ ઊપસી આવે છે. બીજા એક પ્રસંગે ભીમસેને પોતાને ખભે બેસાડી આમ્રવૃક્ષ પરથી કેરીઓ તોડવામાં મદદ કરેલી, એ ઘટના પણ તેને યાદ આવે છે. સ્મૃતિસંવેદનાની પ્રયુક્તિ દ્વારા અતીતના પ્રસંગોને આલેખવામાં લેખકની કળાગત સજ્જતા જોવા મળે છે. વિકર્ણ રાજમાતા ગાંધારીને મળવા તેમના ભવને જાય છે ત્યારે ગાંધારી તેને કહે છે : “એક જ તું મારો તેજસ્વી પુત્ર નીકળ્યો, જેણે અધર્મને અધર્મ અને અન્યાયને અન્યાય કહેવાની નિર્ભયતાનાં દર્શન કરાવ્યાં. જો તું ન બોલ્યો હોત તો... મારું દૂધ લાજત ! માતૃત્વ લાજત મારું !” અને પછી તે રડી પડે છે. માતા ગાંધારીની સાથે વિકર્ણ વિદુરજીને ત્યાં કુંતીને મળવા જાય છે ત્યારે તેઓ વિકર્ણને કહે છે : “કૃષ્ણની રાજનીતિ ‘શિવ’ ભણી લઈ જનારી છે, જ્યારે શકુનિની નીતિ સર્વનાશ ભણી મારી આંખે પાટા છે છતાં સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું... સર્વનાશ ! વિકર્ણ, સર્વનાશ.”

વિકર્ણ બરાબર સમજે છે કે, “સમ્રાટ પાંડુએ ધૃતરાષ્ટ્રને રાજ્યના ‘રક્ષક’ નીમ્યા હતા. રાજ્ય પાંડુનું છે એવી માનસિકતાએ તેમને સહજ બનવા ન દીધા... બાર વર્ષના વનવાસનાં વર્ષમાં પાંડવોને ઓળખી કાઢવાની યોજના દુર્યોધને ઘડી હતી. એ શક્ય ન બને તો યુદ્ધની પૂર્વતૈયારી રૂપે તે અનેક મળતિયા રાજાઓના સંપર્કમાં રહેતો હતો. વિકર્ણને વિદુરજી કહે છે કે, “યુદ્ધ થાય તો વાસુદેવ કૃષ્ણ પાંડવ પક્ષે હશે... અને... વાસુદેવ જે પક્ષમાં હોય એ પક્ષ કદાપિ પરાજિત ન થાય, વત્સ ! વનમાં પાંડવો શસ્ત્રાભ્યાસ કરી રહ્યા છે. પોતાને થયેલા અન્યાયને દ્રૌપદી કદી ભૂલશે નહિ. પાંડવો કર્મમાં શ્રદ્ધા રાખે છે. એવા મનુષ્યો પરાભૂત ન જ થાય.” (પૃ. ૧૪૪) કુંતીદેવી વિકર્ણને કહે છે કે, “કદાચ તારે કૌરવપક્ષે રહીને લડવું પડે. એમ બને તો તારે દુર્યોધનનિષ્ઠ રહીને લડવાનું !” વિકર્ણ જાણે છે કે માતા કુંતાએ પુત્રોને યુદ્ધની પૂર્વતૈયારી રૂપે શસ્ત્રાભ્યાસને વિશેષ મહત્ત્વ આપવાની સૂચના આપી રાખેલી છે... અકસ્માતમાં પોતાના વિશ્વાસુ દૂત દક્ષનું મૃત્યુ થયું એ જાણીને વિકર્ણ ભારે આઘાત અનુભવે છે. તે મનોમન સમજે છે કે, વસ્તુતઃ આ અકસ્માત દક્ષનું કાસળ કાઢી નાખવા માટે દુર્યોધને યોજેલું એક ગુપ્ત ષડ્યંત્ર છે. વિકર્ણ સમક્ષ દુર્યોધન એકરાર કરે છે કે તેણે જ દક્ષની હત્યાનું ષડ્યંત્ર રચ્યું હતું. તે વિકર્ણને કહે છે કે યુયુત્સુને કૌરવપક્ષે રહીને લડવું જોઈએ. એ

એનો બ્રાતૃધર્મ છે. વિકર્ણ સમજે છે કે, જો કૌરવસૈન્ય વિશેની બધી ગુપ્ત માહિતી જાણનાર યુયુત્સુ યુધિષ્ઠિરના પક્ષે જાય તો દુર્યોધન મુશ્કેલ સ્થિતિમાં મુકાઈ જાય. વિકર્ણને તેની પાસેથી એ પણ જાણવા મળે છે કે રાધેય કર્ણ પરશુરામ પાસે બ્રાહ્મણ હોવાનો દંભ-દેખાવ કરીને બ્રહ્માસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે ગયો છે, એ પણ વસ્તુતઃ દુર્યોધનની યુદ્ધ માટેની આગોતરી તૈયારીનો જ એક ભાગ છે.

વિકર્ણ યુયુત્સુને દુર્યોધનના પક્ષે રહી લડવા કહે છે ત્યારે યુયુત્સુ કહે છે : “જે દુર્યોધને કદી મને પોતાનો ભાઈ નથી માન્યો એને વિજય અપાવવા હું શા માટે લડું ? અને યુધિષ્ઠિરે તો હંમેશાં મને પ્રેમ આપ્યો છે. યુદ્ધ પ્રસંગે યુયુત્સુ યુધિષ્ઠિરના પક્ષે રહીને લડવાનું પસંદ કરે છે, તેનું મૂળભૂત મુખ્ય કારણ આ છે. વિષ્ટિ માટે કૃષ્ણ કરેલા નિષ્ઠાભર્યા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે પિતામહ ભીષ્મ દુર્યોધનને પાંડવોને રાજ્યનો અલ્પ ભાગ આપવા સમજાવે છે. વિદુરજી પણ તેને આવી જ સલાહ આપે છે પરંતુ રાજ્યલોભી દુર્યોધન પાંડવોને પાંચ ગામ તો શું, સૂચિના અગ્રભાગ જેટલી ભૂમિ આપવા સ્પષ્ટ ના પાડે છે, ત્યારે વિષ્ટિકાર કૃષ્ણ સૌ સભાજનોને ચેતવતાં કહે છે કે “હવે તો અંતિમ માર્ગ તે યુદ્ધ !” વિકર્ણ બરાબર સમજે છે કે, આ મહાયુદ્ધમાં લક્ષ્યાધિક સ્ત્રીઓ વૈધવ્યને પામશે. અર્બુદ શિશુઓ પિતાનું છત્ર ગુમાવશે. દુર્યોધન ઉદ્ધત સ્વરે બોલી ઊઠે છે : “સાવધાન, દેવકીનંદન ! અમે તને બંદી કરીએ છીએ...” કૃષ્ણ અને સાત્યકિ પિતામહ ભીષ્મ સાથે વિદાય થયા ત્યારે વિકર્ણને ખ્યાલ આવી જાય છે કે, હવે યુદ્ધ અનિવાર્ય છે.

મહાયુદ્ધનો દિવસ નિયત થઈ ચૂક્યો. પાંડવોની સેના ઉપપલવ્યમાં અને કૌરવસેના હસ્તિનાપુરની બહારના મેદાન કુરુક્ષેત્રમાં એકત્ર થઈ રહી હતી. કર્ણ વિકર્ણને માહિતી આપતાં કહે છે કે, દુર્યોધન અને અર્જુન બેઉ કૃષ્ણ પોતાના પક્ષે રહીને લડે તે માટે વિનંતી કરવા દારિકા ગયા ત્યારે પાર્થે વાસુદેવ માગ્યા, અને દુર્યોધને ગૌરવપૂર્વક યાદવસેના માગી લીધી હતી. કર્ણ વિકર્ણને કહે છે : “આ યુદ્ધનાટકના નાન્દી કૃષ્ણ છે, કથા કૃષ્ણ છે, સૂત્રધાર કૃષ્ણ છે, પાત્રો કૃષ્ણ છે, પ્રેક્ષક કૃષ્ણ છે અને જવનિકા પાડનાર અને ઉપાડનાર પણ કૃષ્ણ જ છે. વાસુદેવ જેના પક્ષે, એનો વિજય, વિકર્ણ.” (પૃ. ૧૭૬)

યુદ્ધના પ્રારંભે વિકર્ણ કૌરવ પક્ષની સેનામાં ઊભો હતો. તેણે જોયું તો યુયુત્સુ સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં જોડાયો. અર્જુન અને કૃષ્ણ વચ્ચે કશોક ‘સંવાદ’ થઈ રહ્યો હતો. પાર્થ કૌરવપક્ષના સ્વજનોને હણવા ઇચ્છતો નહોતો પણ વાસુદેવે તેને સમજાવતાં કહ્યું કે, “તારે યુદ્ધ કરવું જ જોઈએ. ન્યાય અને ધર્મ અર્થે યુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે... તું જેમને મારતાં ભીતિ અનુભવી રહ્યો છે, એમને તો હું સંકલ્પથી મારી ચૂક્યો છું. તું તો માત્ર નિમિત્ત છે... મારો જન્મ જ અધર્મનો નાશ અને ધર્મની સ્થાપના અર્થે થયો છે !” તેમનો આ ઉપદેશ ગળે ઊતરતાં પાર્થ યુદ્ધ માટે તત્પર થાય

છે. વિકર્ણને લાગે છે કે તેણે પણ પાર્થની જેમ પોતાનો સ્વધર્મ બજાવવો જોઈએ. વિકર્ણ અને ભીમ સામસામે આવી જાય છે ત્યારે ભીમસેનને તેણે કહ્યું : “મારી સાથે યુદ્ધ કર્યા વિના તમે આગળ નહિ જઈ શકો, જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા !” ભીમ તેને સમજાવે છે : “વિકર્ણ ! હું તને સ્નેહ કરું છું... પુત્રવત સ્નેહ ! તને મારીને મારે પાપમાં નથી પડવું.” પણ વિકર્ણ કહે છે : “હું કુલદ્રોહી તો નહિ થાઉં... મૃત્યુની ભીતિથી હું મારા ક્ષાત્રત્વને લજ્જિત કરું એ તો બને જ શી રીતે ?” પછી નિરુપાયે તેની સાથે ભીમ શરૂઆતમાં મૃદુ ગદાયુદ્ધ કરતો હતો પણ પછી તો તેણે હિંસક હુંકાર કરીને વિકર્ણને પટક્યો. પછી ભીમે ગદાયુદ્ધ માટે વિકર્ણને આહ્વાન આપ્યું. મલ્લયુદ્ધમાં ભીમસેને વિકર્ણને પટક્યો. તે વખતે વિકર્ણને લાગે છે : “લાલપીળાં દેખાઈ રહ્યાં છે મને...” ભીમસેન તેની ક્ષમા યાચતાં કહે છે : “વિકર્ણ ! તું કદાપિ નહિ ભૂલાય ! તારું ઋણ... તને મારીને હું મારી ભીતરમાંના જ કોઈ ઉત્તમ હિસ્સાને હણીશ !” વિકર્ણને કહેવાનું મન થાય છે : “ભીમસેનના આ એકરાસમાં જ આ યુદ્ધના રાક્ષસની વિક્ષિપ્તતા છે.” તેને લાગે છે કે, “યુદ્ધ અને યોદ્ધાઓ પરાજિત થયા છે. મનુષ્ય અને માનવ્યનો વિજય થયો છે... માનવ્યનો વિજય એટલે જ ભગવત્તાનો વિજય !” (પૃ. ૧૮૪) મૃત્યુની ક્ષણોમાં વિકર્ણને થયેલી આ આંતરિક પ્રતીતિમાં આ લઘુનવલનો ધ્વનિ પમાય છે.

વેદવ્યાસરચિત મૂળ મહાભારતમાં દ્રૌપદીની દુર્યોધન, દુઃશાસન આદિ કૌરવો દ્વારા થઈ રહેલી અવહેલના અને પરેશાનીનો વિરોધ કરવા હસ્તિનાપુરના પ્રજાજનોએ સભામાં ધસી આવીને માનવશૃંખલા રચી હતી અને એ રીતે પાંચાલીની રક્ષા કરી હતી, એવો ઉલ્લેખ ક્યાંય જોવા મળતો નથી. આ લઘુનવલના સર્જક કલ્પેશ પટેલે પ્રજાજનોએ સભામાં ધસી આવીને પાંચાલીની ફરતે માનવશૃંખલા રચી તેની રક્ષા કરી હતી, એવું પ્રસંગચિત્રણ કર્યું છે. કર્તાએ ઉપજાવી કાઢેલા આ પ્રકારના કપોળકલ્પિત આલેખનમાં તેમની મૌલિક સર્જકતા-કલ્પકતા ધ્યાનપાત્ર છે. દક્ષ અને વિકર્ણની પત્ની શુભદાનાં કલ્પિત પાત્રો આ કૃતિમાં એ પ્રકારે સંયોજિત થયેલાં છે કે તેમનાં બહિરંતર વ્યક્તિત્ત સુરેખ રૂપમાં ઊપસી આવે અને કથાનાયક વિકર્ણના જીવનના મુખ્ય કાર્યમાં ઉપકારક નીવડી શકે. અપવાદ રૂપે ક્વચિત્ આ લઘુનવલમાં અરબી-ફારસી શબ્દો જોવા મળે છે પરંતુ એકંદરે વર્ણન-કથન અને સંવાદની ભાષામાં તત્સમ પદાવલિનો કાર્યસાધક વિનિયોગ થયો છે. આથી પૌરાણિક કાળના વાતાવરણની આબોહવાનો સંસ્પર્શ અનુભવાય છે. મહાભારતની મૂળ કથામાંથી પાત્રો-પ્રસંગોની વરણી લેખકે ઐચિત્યપૂર્વક એ રીતે કરેલી છે કે બિનજરૂરી વિગતોનું ભારણ નિવારી શકાય. વિકર્ણના કેન્દ્રસ્થ ચરિત્રને ઉભારવામાં આવશ્યક હોય તેવાં – તેટલાં જ અન્ય પાત્રો અને પ્રસંગોના ચયનમાં લેખકે પ્રમાણભાન જાળવ્યું છે. વિકર્ણના ચરિત્રસંવિધાનમાં, કૃતિપ્રયોજનને અનુરૂપ પરિવેશનિર્માણમાં અને અભિવ્યક્તિગત સૂઝ-સભાનતા-સજ્જતામાં કર્તાનો પ્રતિભાવિશેષ ચેતોહર રૂપમાં

પ્રગટે છે. આપણા કથાસાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાનને પાત્ર લેખાય તેવી આ લઘુનવલ કથારસિક સામાન્ય વાચકો ઉપરાંત કથાસાહિત્યના મર્મજ્ઞ અભ્યાસીઓને પણ માણવા-પ્રમાણવાનું મન થાય તેવી વિત્તવાન છે.

□

‘માણસ તોયે મળવા જેવો’ અર્થાત્ મકરંદ મુસળે | ડૉ. રશીદ મીર

[માણસ તોયે મળવા જેવો (ગઝલસંગ્રહ) : મકરંદ મુસળે, ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ, પ્ર. આ. ૨૦૧૩, ક્રિ. રૂ. ૧૫૦/-]

આપણા અનુઆધુનિક ગઝલકારોમાં મકરંદ મુસળે અવશ્ય મળવા જેવો માણસ છે – એના સૌમ્ય સ્વભાવને કારણે. વારંવાર મળવાનું મન થાય એવી એની સૌજન્યપૂર્ણ વર્તણૂક છે. તેથી જ જિગર મુરાદાબાદી જેવા ઉર્દૂ કવિએ તો ધરાર કહ્યું છે કે એક સારો કવિ સારો માણસ પણ હોવો જોઈએ. આ માણસ સચરાચર સૃષ્ટિના કેન્દ્રમાં છે, એની તમામ ગતિવિધિના કેન્દ્રમાં છે. આવા માણસની ઉપેક્ષા કઈ રીતે થઈ શકે ? તેથી જ કવિએ પોતાના ગઝલસંગ્રહનું આવું અપૂર્વ નામાભિધાન કરીને માણસ અને કવિતા વચ્ચેના અવિનાભાવી સંબંધનો પણ મહિમા કર્યો છે.

જે કૃતિમાં માનવ હૃદયના ભાવો નિરૂપણ પામ્યા હોય એ કૃતિ કાળજથી નીવડે છે. અન્યથા પ્રાસંગિક કે સમસામયિક વિલયો તો કાળની ગર્તામાં ક્યાંયે વિલુપ્ત થઈ જાય છે. આપણી સામે શેક્સપિયર, કાલિદાસ, ગાલિબ વગેરે એનાં ઉદાહરણો છે, જે આજે પણ એટલાં જ પ્રસ્તુત છે.

મકરંદ-વિવેકની કવિજોડીએ ૨૦ વર્ષ પૂર્વે વડોદરાની બુધ કવિસભામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે આ મરાઠીભાષી કવિઓ ગુજરાતી ગઝલમાં કંઈ ઝાઝું ઉકાળી શકશે નહીં એવી મારી છાપ હતી. પણ, હું ખોટો ઠર્યો. ટૂંકા ગાળામાં જ પોતાના ખંત અને લગનથી જ એ બધે છવાઈ ગયા. મકરંદને ગઝલ, ગઝલકારો અને સાહિત્યસંસ્થાઓ સાથે ઘેરી નિસ્બત રહી છે. તેથી ગઝલની અદ્યતન ગતિવિધિથી તે વાકેફ રહે છે. એ સૂઝસમજ સાથે ગઝલ ખેડે છે અને ગઝલ કહે છે.

ગુજરાતી ગઝલ હવે પૂર્વ ઇસ્લામકાળનો બદલુ રહી નથી. એ એકવીસમી સદીના તકાજાઓને પોતાની વ્યંજકતા દ્વારા સફળતાપૂર્વક વાચ્યા આપે છે. આપણાં રસ, રુચિ, સંસ્કાર અને ચિંતનની પ્રવક્તા બની છે. પ્રણાલિકાગત ગઝલની વિષયસૃષ્ટિનો વ્યાપ હવે તૃણથી જેટ વિમાન સુધી વિકસ્યો છે. પ્રસ્તુત ગઝલસંગ્રહનું વિષયવૈવિધ્ય એની સાહેદી પૂરે છે. ગઝલના આકાર અને અંતઃસ્તત્ત્વનું સંઘટન અહીં મહદ્અંશે જળવાયું છે. રદીફ, કાફિયા, છંદ, મત્લા જેવા બહુ પ્રચલિત માપદંડોને કવિ સુપેરે જાણે છે. એમની મોટા ભાગની ગઝલો મક્તારહિત છે. મારી દષ્ટિએ જે-તે સ્વરૂપના મિજાજની ઓળખ

તેના આકારલક્ષી વિશેષોને કારણે થતી હોવાથી એની ન્યૂનતમ અપેક્ષાઓ પણ જળવાવી જોઈએ. કવિએ અરબી-ફારસી છંદો ઉપરાંત સંસ્કૃત વૃત્તોને ગઝલમાં ઢાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘પ્રથમ હળો, મળો, ભળો પછી જ વાત થઈ શકે’માં ગુલબંકી કે ‘વાત મારે સાનમાં કરવી હતી.’માં રમલ મુસદ્દસ મહઝૂફ છંદનાં ઉદાહરણ એ માટે અત્રે નોંધી શકાય.

મકરંદને ટૂંકી બહરની ગઝલોમાં વિશેષ ફાવટ છે. ટૂંકી બહરનું ખેડાણ જોખમકારક છે કારણ કે રદીફ-કાફિયાની બાંધણી પછી મિસરામાં એકાદ-બે શબ્દોની ગોઠવણને અવકાશ રહેતો હોઈ એટલા ટૂંકા પટમાં ભાવાભિવ્યક્તિની ચોટ સાધવી એ કવિકર્મની કસોટી છે. આવી નાની બહરની ગઝલોમાં મકરંદના કેટલાક નીવડી આવેલા શેર અત્રે નોંધું છું -

સૌ પૂછે છે : સારું છે ને ?
સાયો ઉત્તર કોને દેવો ?

અહીં માનસિક દ્વિધાનું, મનમાં ચાલતા તુમુલ સંઘર્ષણનું યથાતથ ચિત્ર થોડા જ શબ્દોમાં અપૂર્વ રીતે અંકિત થયું છે.

તમારા પ્રેમ પર લો દસ્તખત મારા
કલમ-શી આંગળી કાપું, પછી છે કંઈ ?

આ શેરમાં પ્રેમના સમર્પણભાવની ચોટપૂર્ણ અભિવ્યક્તિની સાથે સાથે ‘પછી છે કંઈ ?’ જેવા રદીફની ભાવોચિત સંયોજના ખાસ ધ્યાનાર્હ બની છે.

વાંસળીમાં સૂર જન્માવી ગઈ
આ હવા ફનકાર હોવી જોઈએ.

અહીં વાંસળી, હવા, ફનકાર, સૂર જેવાં પદોની અન્વિતિના પ્રશ્નયે નિષ્પન્ન થતી અર્થવ્યંજના શેરને એક નવું જ પરિમાણ આપે છે. ‘ફનકાર’ જેવા કાફિયાનો પ્રયોગ પણ કવિની આગવી સૂઝનાં દર્શન કરાવે છે.

તું અભણ છે એ જ સારું છે અલા
કોઈનું મન વાંચવા જેવું નથી.

ઉપર્યુક્ત શેરમાં ‘અલા’ જેવું છેક તળપદું સંબોધન અને માનવમનની વિડમ્બના પામવાનું કેટલું વિદારક છે એવો ભાવ આ શેરમાં પ્રાણ પૂરે છે.

જાગતી આંખેય સપનાં જોઈશું
ઊંઘથી વાંકું પડ્યું તો શું થયું.

અહીં વિરોધાત્મક ભાવને ‘વાંકું પડ્યું’ જેવા રૂઢિપ્રયોગ સાથે સાંકળીને સધાતી તર્કસંગત વક્રોક્તિ આસ્વાદ્ય નીવડે છે. તો,

ખળખળ

મૃગજળ

- જેવી મુસન્ના પ્રકારની બહરમાં લખાયેલી એક પદની ગઝલ પણ કવિકર્મનો પરિચય આપે છે. આવાં અનેક ઉદાહરણ અહીં નોંધી શકાય એમ છે. પણ, સ્થળસંકોચને કારણે અટકું છું.

કવિએ ગઝલમાં 'જ જોઈએ સમય તો થઈ ગયો' જેવી લાંબી રદીફની સાથે સાથે એકાક્ષરી રદીફ પણ બખૂબી નિભાવી છે. તો 'એવુંય કંઈ નથી', 'પછી છે કંઈ?', 'ગમે ત્યારે' જેવી ઔચિત્યપૂર્ણ નવીન રદીફો પણ આવશ્યકતા અનુસાર પ્રયોજી છે. રદીફ-કાફિયાનું ભાવોચિત સંયોજન ગઝલની આંતરિક સુગ્રથિતતા માટે અનિવાર્ય છે એ વાત કવિ સુપેરે જાણે છે. તેથી છંદ સહિતની આકારલક્ષી અપેક્ષાઓ પ્રત્યે તેઓ સજાગ છે. શેરનું બે પંક્તિનું સ્વયંપર્યાપ્ત એકમદ લાઘવપૂર્વક ભાવનું કેવી તિર્યંકતાથી પ્રસ્ફુટન કરે છે. એ શૈલીને સાર્થક કરતા મકરંદના આ શેર જુઓ -

સૂરજ ભીનો ભીનો થાતો

ફૂલ ઉપર ઝાકળને જોઈ.

અહીં સજીવારોપણ અલંકાર બિંબ-વિધાનની ચિત્રોપમતાને કારણે અનવદ્ય સુંદર ગતિશીલ ચિત્રનું નિર્માણ કરે છે.

જેમ મહેંકી મુકાય હાથોમાં

હું મને એ રીતે મુકાવું છું.

આ શેરમાં 'એ રીતે' શબ્દો પ્રાણ પૂરે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ ક્રિયાપદની વિભાવનાનો પણ વિસ્તાર સાધે છે.

બંધ આંખે જોઉં કે ખુલ્લા નયનથી

મન બધાંયે દશ્યને સપનું કહે છે.

જીવનના અભાવો વચ્ચે મન નર્યાપણાને સપના રૂપે માણવાની એષણા રાખતો હોય છે એવી કલ્પના જ કેવી અભિનવ અને હૃદ્ય નીવડે છે !

આ બે-ત્રણ શેર કવિની શૈરિયત પૂરતી સૂઝને દર્શાવવા માટે પર્યાપ્ત છે. સંક્ષેપમાં, આ સંગ્રહની ગઝલો એના આંતર-બાહ્ય કલેવરના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તોષપ્રદ છે. કવિના આ પ્રથમ ગઝલસંગ્રહને હું હૃદયના ઉમળકાથી વધાવું છું અને મારી શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું. જિગર મુરાદાબાદીના આ શેર સાથે વિરમું છું કે કવિતા તો પુનઃ પુનઃ કથવાની વસ્તુ છે -

અય ચારાસાઝ ! હાલતે દર્દ-નિહાં ન પૂછ

ઈક બાત હૈ જો કહે નહીં સકતે ઝુબાં સે હમ.

□

‘ગુલાબનું ફૂલ અને સપ્તરંગી વીંટી’ વિશે | શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

(* ‘ગુલાબનું ફૂલ અને સપ્તરંગી વીંટી’, લે. પુષ્પા અંતાણી, પ્રઆ. ૨૦૧૧, પૃ. : ૬+૫૪, મૂલ્ય : રૂ. ૫૦/-)

શ્રીમતી પુષ્પા અંબાણી એ બાળવાર્તાક્ષેત્રે જાણીતું નામ છે. તેમણે વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતને બાળવાર્તા રૂપ આપ્યું છે તેમજ બાળભોગ્ય કલ્પનાકથાઓ પણ આપી છે. કથાનક, ભાષા, કલ્પના, કદ વગેરે દૃષ્ટિએ તેમણે સરસ-સમતોલ બાળવાર્તાસંગ્રહો આપ્યા છે. હવે એ બે લાંબી બાળવાર્તાઓ લઈને આવ્યાં છે. ‘ગુલાબનું ફૂલ અને સપ્તરંગી વીંટી’ (૨૦૧૧)માં બે લાંબી કથાઓ છે. આ બંને વાર્તાઓ તેમના આગળના બધા સંગ્રહો કરતાં એકદમ જુદો પડતો સંગ્રહ છે. એક બાજુ વૈજ્ઞાનિક સત્યો ને તથ્યોની બોલબાલાનો આ જમાનો છે, ત્યારે તેઓ વિજ્ઞાનના સત્યથી પર એવા ચમત્કારો અને ટૈવી સહાયની બે વાર્તાઓ લાવ્યાં છે - તેથી ખાસ વિચારવા જેવું છે. હેરી પોટરની લોકપ્રિયતાનો આપણને અનુભવ છે, પણ એમાં જે જાદુઈ નગરીનું નિર્માણ થયું છે તેનો પાયો જુદો છે. આ બે લાંબી વાર્તાઓમાં ચમત્કારો થાય છે તેનાં મૂળ ક્યાં છે તે વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. પ્રસ્તાવનામાં લેખિકા લખે છે : “જૂના જમાનામાં બાળકો અને કિશોરો માટેની વાર્તાઓમાં સાહસ, ચમત્કાર, ટૈવી સહાય જેવી અનેક બાબતોથી વાર્તારસની જમાવટ કરવામાં આવતી. એવા પ્રકારની વાર્તાઓ હવે ઝાઝી લખાતી નથી... આ સંગ્રહમાં બે લાંબી વાર્તાઓ મૂકી છે. બંને કથાઓમાં દુષ્ટ તત્ત્વો સામે સંઘર્ષ અને શુભ તત્ત્વોના વિજયની વાત છે.”- ને અહીં આ સંદર્ભમાં વાર્તાઓ તેમણે આપી છે.

પહેલી વાર્તા છે : ‘દુષ્ટ રાક્ષસ અને ભલો બ્રાહ્મણ’ રાક્ષસ જેવા પાત્રનું નિર્માણ જ દુષ્ટતા ને કૂરતાના પ્રતિનિધિ રૂપે થયું છે. તેથી એવું વિશેષણ ન મૂકીએ તોપણ ચાલે. તેનું વર્તન જ તેના સ્વભાવનો પરિચય આપી દે છે. વાર્તા કંઈક આવી છે : દોલતપુર ગામમાંથી બહાર જવા-આવવા માટે એક જ રસ્તો, ને એ રસ્તે છે એક જંગલ, ને જંગલમાં રહે એક રાક્ષસ. લોકો તેનાથી ત્રાહિમામ્ પોકારી ગયેલા. ત્યાં એક સાધુ આવે છે. શરૂઆતમાં તે રાક્ષસને સારો થવા સમજાવે છે પણ રાક્ષસ માનતો નથી. છેવટે મંત્રબળે તેને પથ્થરનો પાળિયો બનાવી દે છે, જોકે તે માત્ર બોલી શકે ખરો. હવે તે સાધુને વિનવે છે ત્યારે સાધુ કહે છે કે જ્યારે કોઈ અહીં આવી તેને મદદ કરશે ત્યારે તારો છુટકારો થશે. ત્યાં સુધી તારે “મને મદદ કરો..” એમ બોલ્યા કરવાનું. સાધુ કહે છે કે એ માણસ ઉત્તરમાં દૂર દૂર રહેલા સોનેરી પર્વત પર એક ગોખલામાં મૂકેલો મણિ લાવી, તારા આ પથ્થર પર ઘસશે ત્યારે તું જીવતો થઈશ. પણ એ મણિ લેવા જતાં ઘણાં વિઘ્નો આવશે. ને તેનો પણ ઉપાય બતાવે છે. સમય પસાર થતો જાય છે. ને એક દિવસ એક બ્રાહ્મણ આવે છે ને પર્વત પરથી મણિ લઈ જાય છે. રસ્તામાં અનેક જાતની મુશ્કેલીઓ પડે છે, તે દરેકમાંથી સાધુની આજ્ઞા મુજબ પ્રાર્થના

કરે છે ને મણિ સુધી પહોંચે છે. મણિની બાજુમાં એક કાળો પથ્થર છે. આકાશવાણી થાય છે કે આ કાળો પથ્થર પણ તું લઈ લે. ને જો રાક્ષસ જીવતો થયા પછી તને મારવા આવે તો આ કાળો પથ્થર તેને અડકાડવાથી તે ભસ્મીભૂત થઈ જશે. બ્રાહ્મણને તો રાક્ષસ પોતાને કારણે અને હાથે મરણ પામે તે પણ ગમતું નહોતું. પણ તેણે તે પથ્થર આજ્ઞા અનુસાર લીધો. તે પાછળ ફર્યો તો પાળિયા પાસે જ આવી ગયો. તેણે મણિ ઘસ્યો, રાક્ષસ જીવતો થયો ને રાક્ષસ બ્રાહ્મણને ખાવા તૈયાર થયો. તેણે બ્રાહ્મણને બોચીએથી પકડ્યો, ગોળ ગોળ ફેરવ્યો તો બ્રાહ્મણ પાસેનો કાળો પથ્થર ઊછળીને રાક્ષસના પગ પાસે પડ્યો, રાક્ષસ ભડ ભડ બળવા લાગ્યો. અહીં સુધીની વાર્તા પરંપરાગત વાર્તા જેવી જ છે, પણ હવે જે આવે છે તેમાં નવીનતા છે. અડધો બળેલો રાક્ષસ પસ્તાવો કરે છે. રાક્ષસ બળવા માંડે છે તેનું પણ બ્રાહ્મણને દુઃખ છે. તે રડતો-કકળતો બોલે છે કે, “મેં તને નથી માર્યો”- કારણ કે આ રીતે પણ પોતાને હાથે જીવ-હત્યા થાય તે પણ આ બ્રાહ્મણ સહન કરી શકે તેમ નથી. તે અતિ ભદ્ર છે. પણ રાક્ષસને જ પસ્તાવો થાય છે ને તે બોલે છે : “હે ભલા બ્રાહ્મણ ! તું દુઃખી ન થા... તેં મને નથી માર્યો... મારાં દુષ્ટત્યોએ જ મારી આ દશા કરી છે. એક રીતે સારું જ થયું, મારી આવી નરક જેવી અધમ જિંદગીનો અંત આવશે. છેલ્લે છેલ્લે મારા પર હજી એક વધુ ઉપકાર કર... તું ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરજે કે આવતા જન્મે મને ફરી રાક્ષસ બનાવે નહીં, પણ તારા જેવો ભલો માણસ બનાવે.”- ને પછી પોતાની બધી મિલકત-મહેલ-ધનદોલત તે બ્રાહ્મણને આપી દે છે. રાક્ષસ દ્વારા થતો આ પસ્તાવો વાર્તાને વિશિષ્ટ બનાવે છે. વાર્તાને અંતે બ્રાહ્મણને ઘણું બધું દ્રવ્ય મળે છે, તેની ઈશ્વરશ્રદ્ધાનું આ ફળ છે તેવું તેની પત્ની પણ સ્વીકારે છે. પણ વાયકે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે બ્રાહ્મણને બેસી રહીને કશું નથી મળ્યું. અલબત્ત, બ્રાહ્મણે આ ધન મેળવવા પુરુષાર્થ નહોતો કર્યો, એણે તો એક જીવ બચાવવા સાહસ-સંઘર્ષ કર્યો હતો ને સાથે તેને ઈશ્વરમાં પણ દઢ શ્રદ્ધા હતી. તેણે મહેનત કરી, તે પોતાના સ્વાર્થ માટે નહીં પણ બીજાને મદદ કરવાની ભાવનાથી. તેની ભાવના ઊંચી છે ને તેથી વાર્તાને અંતે મળતી સમૃદ્ધિમાં એક પ્રકારના ન્યાયની પ્રતીતિ થાય છે. અહીં ચમત્કારો બને છે પણ સાથે મૂલ્યશિક્ષણ પણ અપાયું છે. સંઘર્ષ કરનારને ક્યાંકથી મદદ મળતી રહે છે તે વાત બાળકોને મજા પડે તે રીતે સમજાવી છે.

‘ગુલાબનું ફૂલ અને સપ્તરંગી વીંટી’ એ વાર્તા પણ આવી જ ચમત્કારપ્રધાન છે. સોનપર નામે ગામમાં તેજલસિંહ ને વિલાસબા રહે. તેજલસિંહ ઘોડેસવારીમાં એક્કો હતો. તે સારું કમાતો. તેણે અગમબુદ્ધિ વાપરી ભીંતમાં બાકોરું કરી મોટું ચોરખાનું બનાવ્યું ને ધન છુપાવી દીધું. થવાકાળ એવું થયું કે વિલાસબા અને પુત્ર જુવાનસિંહ લગ્નમાં બહારગામ ગયાં ને તે રાત્રે ધાડપાડુ આવ્યા ને ગામ આખાને લૂંટી લીધું. તેજલસિંહને પણ લઈ ગયા.

પાછાં આવી. આવું જોયું ને મા-દીકરો સૂનમૂન થયાં. એમ કરતાં કરતાં આઠ વર્ષ વીતી ગયાં. જુવાનસિંહ તેના બાપુને શોધવા નીકળ્યો. બાપુને ઓળખવા માટે માએ એંધાણી આપી કે એમના જમણા હાથની કોણી નીચે મોટું લાખું છે. જુવાનસિંહ ઘોડા પર ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં એને એક અઘોરી બાવા મળ્યા. તેમણે તેને એક ગુલાબનું ફૂલ અને સાત રંગના પથ્થરની વીંટી આપી. ફૂલ એવું ચમત્કારી છે કે જેને સૂંઘાડે તેના પર અસર થવા માંડે ને કાર્યમાં સફળતા મળે. વીંટી એવી છે કે જેની સામે ઘરે તે તેના વશમાં થઈ જાય ને તે કહે તે પ્રમાણે તે કરે. એવું ફૂલ ને વીંટી લઈ જુવાનસિંહ ચાલી નીકળ્યો. ત્યાંથી તે બીજા રાજ્યમાં પહોંચ્યો. ત્યાંના રાજાની હાથણીને વશમાં કરી, તેના બચ્ચાને સાજું કર્યું. રાજાએ તેને ખૂબ ભેટસોગાદો આપી. તે આગળ ચાલ્યો, બીજા રાજ્યમાં ગયો. ત્યાંના રાજાની કુંવરી ખોવાઈ ગયેલી. દાસી મંદિરા પાસેથી સાચી વાત જાણી, રાજકુમારીને શોધી કાઢી. મંદિરાને લઈ તે કુંવરી પાસે ગયો ને તે રાજ્યના ઘોડારમાં તેને પોતાના પિતાનો ભેટો થયો. કુંવરી સાથે તેનાં લગ્ન થયાં ને ખાધું... પીધું... ને..... આ વાર્તામાં જુવાનસિંહને સાધુનું મળવું ને ફૂલ ને વીંટી આપવાં – એ બનાવ જ મહત્ત્વનો છે. અનાયાસે સામાનું સારું કરીએ તો પરિણામે આપણું જ સારું થાય છે. – એવું કંઈક અહીં બનતું બતાવ્યું છે. ફૂલ ને વીંટીને કારણે બાકીના બનાવો પાર પડે છે. મંદિરાનું ભાઈ સાથે અને જુવાનસિંહનું પિતા સાથે મિલન થાય છે ત્યાં વાર્તામાં જે રીતે માનવસંવેદનાનું નિરૂપણ થયું છે તેથી તે વધુ આસ્વાદ્ય અને હૃદયસ્પર્શી બની છે.

લેખિકાએ જે હેતુથી આ વાર્તાઓ લખી છે તે હેતુ જરૂર પાર પડ્યો છે. પણ સાંપ્રત બાળકો માટે આવી ઘટનાઓ ઘણા પ્રશ્નો ઊભા કરી શકે. તેમને આવા ફૂલ કે વીંટીમાં વિશ્વાસ ન પણ બેસે. બાકી કથાનકની રજૂઆત, બાલભોગ્યતા અને કથારસનું જળવાતું સાતત્ય-બાળકોને વાંચનનો આનંદ જરૂર આપે. પણ પુષ્પાબહેન તેમના અગાઉના વાર્તાસંગ્રહો જેવી વાર્તાઓ વધુ આપે તો ગુજરાતી બાળવાર્તાસાહિત્ય વધુ સમૃદ્ધ થશે. તે આ બાબતમાં પૂરતાં સક્ષમ છે.

ચિત્રનું શીર્ષક : મા ચિત્રકાર : નયના દલાલ (જ. ૧૯૩૫, વડોદરા)

માધ્યમ : ધાતુકોરીને લીધેલી છાપ - એચિંગ / વર્ષ : ૧૯૮૪

“Compassion compels me to create my artworks” જાણીતા ચિત્રકાર-પ્રિન્ટમેકર નયના દલાલની કેફિયત આમ એક જ વાક્યની ઉક્તિમાં આપણે મળે છે. ‘અનુકંપા’ નયનાબહેનનું પ્રેરક બીજ છે. Images of Compassion : Art of Nation Dalal (૧૯૮૯) પુસ્તકનાં પૃષ્ઠોમાંથી પસાર થતા જણાય કે નયનાબહેનની નજરમાં બાગની બપોરની અટૂલી બેંચ છે, ભુલાઈ ગયેલાં ચપ્પલ છે, સ્ત્રી-પુરુષના સહજવનના ક્વચિત મધુર દશ્યો છે તો પરસ્પરથી ભોંકપ અનુભવતા અમૂઝવણના મનોભાવ પણ છે. એ સાથે એકલતાથી પીડાતા વિરક્ત સ્ત્રીના ચહેરા છે. વૃદ્ધત્વના નિર્મમ આલેખો નયનાબહેનનો ચિત્રવિશેષ છે. નયનાબહેને ફાઈન આર્ટ્સ ફેકલ્ટી, વડોદરામાં (સ્નાતક : ૧૯૫૭, અનુસ્નાતક : ૧૯૫૯) ચિત્રકળાનો અભ્યાસ કર્યો છે અને લંડનમાં (૧૯૬૩) તેમજ ન્યૂ યૉર્કમાં (૧૯૭૪) પ્રિન્ટમેકિંગમાં વિશેષ પ્રશિક્ષણ મેળવ્યું છે.

એક સ્ત્રીચિત્રકારની નજરે જોવાયેલી-રચાયેલી આ સૃષ્ટિમાં મુખ્યત્વે અનુકંપાના, સહાનુભૂતિના, વિષાદના, અચંબાના, મુગ્ધતાના ભાવ ઉલ્કટપણે આલેખાયા છે. એમાં અંકાતાં નારીપાત્રોની વિષાદભરી આંખોમાં પ્રશ્નાકુલતા છે, પ્રશ્નવાચકતા છે. સ્ત્રી તરીકે જન્મવાનો આનંદઓરછવ લગરીક છે તો ક્ષોભ પણ વિશેષ છે. સ્ત્રી હોવાની નિઃસહાયતા છે અને પીડા છે. ગર્ભવતી માતાના ચહેરે અંકાયા છે ચિંતાના ઓછાયા. બાળકની જન્મદાત્રી, એનું જતન કરનારી મા પાસે માત્ર દેહ અને મન જ નથી, વિનાશક પરિબળોનો પ્રતિકાર કરવાની એનામાં ઝુઝારુતા છે. નારીપાત્રોના અન્યમનસ્ક ચહેરા જોઈ દર્શકને રવીન્દ્રનાથનાં ચિત્રોનું સહજ સ્મરણ થઈ આવે તો નવાઈ નહીં. એકાધિક ચિત્રોમાં દર્શાવાયેલાં પાત્રો એકાકી અને દિગ્મૂઢ છે.

આવરણ પર મુકાયેલ ચિત્ર છાપકલાના એક માધ્યમ એચિંગ દ્વારા રચાયું છે. ચિત્રકારની શૈલી નરી વાસ્તવદર્શી નથી. અનુભૂતિની ઉલ્કટતા અને માર્મિકતા દર્શાવવા માટે કલાકારે ચિત્રમાં અતિરંજકતા અને કપોળકલ્પનાનો સુભગ સમન્વય સાધ્યો છે. જોકે એમાં વર્ણો તો બે જ છે : નકરો કેસરી અને શ્યામ વર્ણની અનેકવિધ છાયાઓ. હાલના ૧૬મી ડિસેમ્બરના પેશાવર, પાકિસ્તાનના આતંકી હુમલાની પૃષ્ઠભૂમાં આ ચિત્ર જોઈએ તો દર્શકને સમગ્ર સૃષ્ટિના માતૃત્વનું આર્કદ/વિલાપ સંભળાશે. વિષયના આલેખનમાં માત્ર અનિવાર્ય વિગતો સહિતનું કૃતિનું શીર્ષક ‘મા’ આપણને કેટલું બધું સમજાવી જાય છે.

એક અને અનેકનો અહીં સમાયોગ કવિ-સંપાદક કમલ વોરાના શબ્દોમાં કહીએ તો અનેક એક થયો છે.

ડિસેમ્બરમાં મળેલ જ્ઞાનસત્ર પછી આજે નવા વર્ષમાં આપણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની વાતની માંડણી કરીએ છીએ ત્યારે પરિષદની ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ પરિષદના મૂળભૂત હેતુ સાથે સુસંગત રીતે ચાલે છે અને આ પ્રવૃત્તિમાં આપણા નામાંકિત સર્જકો સાથે નવોદિત સર્જકો પણ જોડાય છે. ગાંધીયુગના સર્જક રામપ્રસાદ શુક્લને યાદ કરીને તેમના પરિવારના સહયોગથી ‘રામપ્રસાદ શુક્લ : સ્મૃતિવંદનાએ’ કાર્યક્રમ તા. ૧૧-૧-૨૦૧૫ને રવિવારના દિવસે યોજાયો હતો. જેમાં પરિષદપ્રમુખ ધીરુ પરીખ, શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા અને શ્રી ચિનુ મોદીએ એમનાં જીવન અને સર્જન વિશે વિગતે વાત કરી હતી. શ્રી ધીરુ પરીખે તેમનાં અનેક સ્મરણો વાગોળ્યાં હતાં. જ્યારે ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલાએ વિવેચક રામપ્રસાદ શુક્લ વિશે તેમનાં પુસ્તકમાંનાં ઉદાહરણો સાથે ચર્ચા કરી હતી. તેમજ તેમના ગદ્ય વિશે ચિનુ મોદીએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. કાર્યક્રમનું સંચાલન મહામંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલે કર્યું હતું અને કાર્યક્રમના અંતે રામપ્રસાદ શુક્લના પરિવાર તરફથી ઉપસ્થિત સૌને તેમનાં ત્રણ પુસ્તકો અને ચાંદીનો સિક્કો ભેટ આપ્યાં હતાં.

તા. ૨૮ જાન્યુઆરીએ કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શાહ વિશે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સહયોગથી એક દિવસનો પરિસંવાદ યોજાયો હતો. જેમાં ઉદ્ઘાટન-બેઠકમાં સ્વાગત અને ભૂમિકા શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે આપી હતી અને બીજરૂપ વક્તવ્ય શ્રી ધીરુ પરીખે આપ્યું હતું. રાજેન્દ્ર શાહના સર્જકવિશેષ વિશે ચંદ્રકાન્ત શેઠે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી કીર્તિદા શાહે કર્યું હતું. બીજી બેઠકમાં શ્રી પ્રવીણ દરજીએ રાજેન્દ્ર શાહના સર્જનમાં જીવનદર્શન વિશે મનનીય પ્રવચન આપ્યું હતું. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે રાજેન્દ્ર શાહની કવિતામાં અધ્યાત્મ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું અને શ્રી પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટે રાજેન્દ્ર શાહના છ અનુવાદિત પુસ્તકો વિશે વિગતે વાત કરી હતી. ત્રીજી બેઠકમાં શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે રાજેન્દ્ર શાહનાં ગીતો વિશે અને શ્રી પ્રવીણ પંડ્યાએ તેમનાં સંવાદકાવ્યો વિશે અને શ્રી નટવર પટેલે રાજેન્દ્ર શાહનાં બાળસાહિત્ય વિશે અભ્યાસપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી નીતિન વડગામાએ કર્યું હતું.

તા. ૨૯ જાન્યુઆરીના રોજ પરિષદની વ્યાખ્યાનમાળા જનક ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી જયેશ ભોગાયતાએ ‘લીલાવતી મુનશીની વાર્તાઓ’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તથા શ્રી કિરીટ દૂધાતે પોતાની મૌલિક વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું.

તા. ૩૦ જાન્યુઆરીના રોજ બપોરે પરમપૂજ્ય શ્રી મોરારિબાપુના હસ્તે પુસ્તકમેળાનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું હતું. પુસ્તકમેળામાં ગુજરાતના ૨૫ જેટલા પ્રકાશકોએ ભાગ લીધો હતો અને સૌજન્ય આપનાર પિડિલાઈટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝે પોતાની

પ્રોડક્ટોનું પ્રદર્શન યોજ્યું હતું. પુસ્તકમેળા નિમિત્તે મોરારિબાપુની ઉપસ્થિતિ ટાણે પરિષદપ્રમુખ ધીરુ પરીખ, રઘુવીર ચૌધરી, પ્રફુલ્લ રાવલ, રાજેન્દ્ર પટેલ ઇત્યાદિ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

રવીન્દ્રભવન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે તા. ૭-૧૨-૨૦૧૪ના રોજ શ્રી અનિલા દલાલે ‘કર્ણ : ઉમાશંકર અને રવીન્દ્રનાથમાં’ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે તા. ૨-૧-૨૦૧૫ના રોજ શ્રી જયંતિ દલાલ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી પ્રદીપ ખાંડવાળાએ ‘સર્જકતા અને અનૂદિત કવિતા’ વિષય પર વક્તવ્ય હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, મેઘરજના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૩-૧-૨૦૧૫ના રોજ સવારે ૧૦-૦૦ કલાકે ‘ગની દહીંવાલા વ્યાખ્યાનમાળા, અંતર્ગત શ્રી હરીશ મીનાશ્રુએ ‘અદમ ટંકારવી’ વિશે વક્તવ્ય સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, મેઘરજમાં આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને રામપ્રસાદ શુક્લ પરિવારના સંયુક્ત ઉપક્રમે ગાંધીયુગના અગ્રણી કવિ ‘રામપ્રસાદ શુક્લ : સ્મૃતિવંદના’નો કાર્યક્રમ તા. ૧૧-૧-૨૦૧૫ના રોજ સાંજે ૫-૦૦ કલાકે ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિરમાં યોજાયો હતો જેમાં સર્વશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સ્વાગત-પ્રવચન અને અભિનવ શુક્લએ સ્મરણગાથા વિશે, રઘુવીર ચૌધરીએ રામપ્રસાદ શુક્લની કવિતા વિશે, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ રામપ્રસાદ શુક્લના વિવેચન વિશે, ચિનુ મોદીએ રામપ્રસાદ શુક્લનું ગદ્ય વિશે, ધીરુ પરીખે રામપ્રસાદ શુક્લનું શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રદાન વિશે, વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટે રામપ્રસાદ શુક્લનાં કાવ્યોનું પઠન કર્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના શ્રી રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાન અંતર્ગત તા. ૧૬-૧-૨૦૧૫ના રોજ સાંજે ૫-૦૦ કલાકે, રા.વિ. પાઠક સભાગૃહમાં સુવિખ્યાત નૃત્યાંગના અદિતિ મંગળદાસે ‘લુકિંગ એટ ટ્રેડિશન વિથ અ મોડર્ન માઇન્ડ’ વિષય પર શ્રેણીનું બારમું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. જેમાં સુનિલ કોઠારીએ અદિતિબહેનનો પરિચય આપ્યો હતો. અને વ્યાખ્યાનને સુંદર રીતે ખોલી આપ્યું હતું. અદિતિબહેને કથકના ગુરુ કૌમુદિનીબહેન લાખિયા, બિરજુ મહારાજ જેવાં નૃત્યગુરુઓને યાદ કર્યાં અને તેમણે કરેલા નૃત્યની વાત વિડિયો દ્વારા પણ રજૂ કરી હતી. આ પ્રસંગે ગુલામ મોહમ્મદ શેખ, રઘુવીર ચૌધરી, તેમજ મોટી સંખ્યામાં નૃત્ય કલાકારો હાજર રહ્યા હતા. પરિષદના મંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સૌનું સ્વાગત અને સરસ સંચાલન કર્યું હતું.

તા. ૧-૧-૨૦૧૫ના રોજ પાક્ષિકી અંતર્ગત મધુ રાયે વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. ૧૫-૧-૨૦૧૫ના રોજ પાક્ષિકીમાં સાંજે ૬.૨૫ કલાકે શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ ‘તૈમૂર લંગનો માળો’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન અંતર્ગત તા. ૩-૧-૨૦૧૫ના રોજ લેખિકાઓની સ્વરચિત વાર્તાવાચનની બેઠક યોજાઈ હતી. આ બેઠકમાં જાણીતા વાર્તાકાર શ્રી રમેશ ર. દવે, કિરીટ દૂધાત, બિંદુ ભટ્ટ અને હર્ષદ ત્રિવેદી ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. અને રજૂ થયેલી વાર્તાઓ અંગે તેમણે વિગતે ચર્ચા કરી, વાર્તાકલા-વાર્તાતત્ત્વોને અનુલક્ષીને માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. સર્વશ્રી સુનિતા ચૌધરી, ઉર્વશી શાહ, ઊર્મિ પંડિત, સોનલ પંડિત વગેરે લેખિકાઓએ સ્વરચિત વાર્તાઓનું વાંચન કર્યું હતું. કાર્યક્રમમાં અંદાજે ૨૦ જેટલી લેખિકા-ભાવક બહેનો ઉપસ્થિત રહી હતી અને વાર્તાવિષયક ખૂબ જ રસપ્રદ છણાવટ, પ્રશ્નોત્તરી થઈ હતી. બેઠકના પ્રારંભે પારુલ દેસાઈએ સહુને આવકારી ભૂમિકા રજૂ કરી હતી.

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

પાક્ષિકી અંતર્ગત તા. ૫-૨-૨૦૧૫ અને તા. ૧૮-૨-૨૦૧૫ના ગુરુવારના રોજ સાંજે ૬.૧૫ કલાકે વાર્તાપઠનના કાર્યક્રમો યોજાશે.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર અંતર્ગત તા. ૪, ૧૧, ૧૮-૨-૨૦૧૫ના રોજ બુધસભા અને તા. ૨૫-૨-૨૦૧૫ના રોજ વ્યાખ્યાન સાંજે ૭-૦૦ કલાકે.

સાહિત્યવૃત્ત :

સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીનો એવોર્ડ

૨૦૧૪ના વર્ષ માટે સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીનો એવોર્ડ શ્રી અશ્વિન મહેતાને તેમના પુસ્તક ‘છબિ ભિતર’ની માટે જાહેર થયો છે.

‘કાચા સૂતરને તાંતણે...’ ટાઇટલ હેઠળ તા. ૧૦-૧-૨૦૧૫ના રોજ ‘માનવમૂલ્યોના પ્રહરી સાહિત્યકાર અને સમાજસેવી શ્રી રઘુવીર ચૌધરીના જીવનકાર્યની વંદના કરતો અભિનવ કાર્યક્રમ રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં યોજાઈ ગયો. કિરીટ દૂધાત, હર્ષદ ત્રિવેદી, રમેશ ર. દવે વગેરે મિત્રોએ આત્મીયતાથી આ કાર્યક્રમનું આયોજન કર્યું હતું. કાર્યક્રમની શરૂઆત જાણીતા ગાયક અમર ભટ્ટે રઘુવીર ચૌધરીના ગીતનું ગાન કરીને કરી હતી. ત્યારબાદ રઘુવીરભાઈ ચૌધરી અને શ્રીમતી પારુલબહેન ચૌધરીનું શાલ ઓઢાડીને અને પ્રશસ્તિપત્ર આપીને સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે કિરીટ દૂધાતે ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. પ્રથમ બેઠક ‘જેવા જાણ્યા અમે રઘુવીરને’ વિશેની હતી જેમાં શ્રી માધવ રામાનુજે કહ્યું હતું કે જીવનના દરેક તબક્કે રઘુવીરે પોતાને વડીલ તરીકેની હુંફ આપી છે. રઘુવીર ચૌધરીએ કહ્યું હતું કે ૨૦મી સદીનું સાહિત્ય અને જાહેરજીવનની પરંપરામાંથી મને ઘણું શીખવા મળ્યું છે. તેમાંથી એક સંસ્કારવારસો મળ્યો છે જે મૂલ્યવાન છે મારા માટે. પ્રકાશ ન. શાહે કહ્યું હતું કે રઘુવીરનું સર્જન અને જીવન આજની પેઢીને સંદેશ આપવા માટે પૂરતાં છે. ખેતરનો શેઢો અને સાહિત્ય બંનેમાં સમાંતરે વિકાસ સાધવો

તે વાત તો રઘુવીર જ કરી શકે. ચંદ્રકાન્ત શેઠે કહ્યું હતું કે જેને બહુ ચાહીએ તેના વિશે બોલવું ગમે, જે સમયે જેને માન આપવું જોઈએ તેને જો માન ન અપાય તો આપણે ધર્મ ભૂલ્યા તેમ કહેવાય. રઘુવીરમાં અપાર શક્તિ છે. તે જે સહન કરે છે તે કોઈને કહેતા નથી. આ ઉપરાંત સર્વશ્રી રમેશ બી. શાહે ‘સાથી પ્રાધ્યાપક’, અનિલા દલાલે ‘સાથી કાર્યકર’, સતીશ વ્યાસે ‘ભાષાભવનના એ દિવસો’, ગોપી દેસાઈએ ‘અમારા નાટ્યગુરુજી’, બિંદુ ભટ્ટે ‘અમારા ગુરુજી’, મનસુખ સલ્વાએ ‘સહકાર્યકર’ તરીકેનાં વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. લાભશંકર ઠાકરના ‘હમારે ચૌધરીસાહબ’ વિશેના લેખનું પઠન રમેશ ર. દવેએ કર્યું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન હર્ષદ ત્રિવેદીએ કર્યું હતું.

બીજી બેઠક ‘રઘુવીરના રચનાલોકમાં સફર’ વિશેની હતી જેમાં હરિકૃષ્ણ પાઠકે ‘સાગરતીરે અલસ તિમિરે ?’ ગીતનું પઠન, ગાન અને આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. યશોધન જોશીએ ‘ફૂટપાથ અને શેઢો’ કવિતાસંગ્રહની વાત કરી હતી. સુરતા મહેતાએ ‘વહેતાં વૃક્ષ પવનમાં’ કવિતાનું પઠન કર્યું હતું. મહેશ ચંપકલાલે ‘સિકંદર સાની’ નાટકના નાટ્યાંશનું પઠન કર્યું હતું. જ્યારે કીર્તિ ચૌધરી અને દષ્ટિ પટેલે કૃષિગીતનું લોકઢાળમાં ખૂબ સરસ ગાન કર્યું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન સુનિતા ચૌધરીએ કર્યું હતું તેમજ રમેશ ર. દવે અને રઘુવીર ચૌધરીના પૌત્ર મંદાર સંજય ચૌધરીએ સૌનો આભાર માન્યો હતો. આ પ્રસંગે રઘુવીર ચૌધરીના સ્નેહીજનોથી આખો સભાખંડ ખીચોખીચ ભરાયો હતો.

વિશ્વ ગુજરાતી સમાજ આયોજિત સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિશ્વ પ્રતિભા એવોર્ડ અને શ્રી કાનજીભાઈ દેસાઈ ગુજરાત પ્રતિભા એવોર્ડનો કાર્યક્રમ તા. ૩-૧-૨૦૧૫ના શનિવારે સાંજે ૫-૦૦ કલાકે ગુજરાત વેપારી મહામંડળ સભાખંડ આશ્રમ રોડ, અમદાવાદમાં યોજાયો હતો. આ કાર્યક્રમના અધ્યક્ષશ્રી મા. રાજ્યપાલ શ્રી ઓ. પી. કોહલી અને અતિથિ તરીકે ભારત અમેરિકી સમાજના અગ્રણી ડૉ. સુધીર પરીખની ઉપસ્થિતિમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિશ્વ પ્રતિભા એવોર્ડ ખ્યાત સમીક્ષક લોર્ડ મેઘનાદ દેસાઈને અને શ્રી ધનજીભાઈ દેસાઈ ગુજરાત પ્રતિભા એવોર્ડ સ્વ. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરને અર્પણ કરાયો હતો.

સાહિત્ય અકાદેમી અને ઇન્સ્ટિટ્યૂટ મિનેઝીસ બ્રાગાંઝાના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૧-૧-૨૦૧૫ના રોજ ‘પશ્ચિમી ભારતીય ભાષાઓમાં મહિલાઓનું સાહિત્ય’ વિશે પરિસંવાદ યોજાયો હતો. આ પરિસંવાદ ગુજરાતી, કોંકણી, સિંધી અને મરાઠી આ ચાર ભાષામાં યોજાયો હતો. જેમાં ગુજરાતમાંથી ઇન્દુ જોશી, ઉષા ઉપાધ્યાય અને પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

ફેન્કલિન ટાઉન્સ હોલમાં તા. ૧૧-૧૨-૨૦૧૪ના રોજ સાંજે ૭-૦૦ વાગ્યે ફેન્કલિન ટાઉન્સના મેયર શ્રી બ્રાયન લેવાઈન અને કાઉન્સિલ દ્વારા ન્યૂજર્સીના જાણીતા કવિ પ્રો. ચંદ્રકાન્ત દેસાઈના અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિન્દીમાં કરેલા સાહિત્યપ્રદાનને

અનુલક્ષીને સન્માનિત કર્યા હતા.

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, શ્રી જયભિખ્ખુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ અને ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયના સંયુક્ત ઉપક્રમે ડૉ. કુમારપાળભાઈએ લખેલા િંદાદિલ માનવી અને મૂલ્યનિષ્ઠ સર્જક જયભિખ્ખુનું જીવનચરિત્ર ‘જીવતરની વાટે અક્ષરનો દીવો’ પુસ્તકનું વિમોચન તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૪ના રોજ મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવન સભાગૃહમાં ડૉ. ધીરુબહેન પટેલના હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું.

ગુજરાત વિશ્વકોશની સ્થાપના ૨જી ડિસેમ્બર ૧૯૮૫ના રોજ થઈ. ગુજરાતી વિશ્વકોશના મુખ્ય સંપાદક શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરે એને વિશ્વસંસ્કૃતિ દિવસ તરીકે ઊજવવાનું ૨૦૧૧થી આયોજન કર્યું છે. એ નિમિત્તે ૨જી ડિસેમ્બર ૨૦૧૪ના રોજ ડૉ. દાઉદભાઈ ઘાંચીએ ‘વિશ્વકોશનું વિશ્વ’ એ વિષય પર મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ ઉપરાંત એ જ દિવસે વિદેશી કવિઓના ગુજરાતી ભાષામાં અનૂદિત થયેલાં કવિઓની રચનાઓ અમર ભટ્ટ દ્વારા પ્રસ્તુત થઈ હતી.

સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર મનોહર ત્રિવેદીના નિબંધસંગ્રહો ‘ઘરવખરી’ અને ‘તેઓ’નું વિમોચન લટૂર પ્રકાશનના ફળિયે ભાવનગરમાં આદરણીય શ્રી મોરારિબાપુના વરદ હસ્તે થયું.

એન. એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદમાં ચાલતા ગુજરાતી (ફોંક એન્ડ ઈંડિજનસ) વિભાગના ઉપક્રમે હસુ યાશ્ચિકના ‘લોકસાહિત્ય સંશોધનપદ્ધતિ’ પુસ્તકનું વિમોચન તા. ૫-૧-૨૦૧૫ના રોજ પ્રો. જવાહર હાંડુ, બળવંત જાની વગેરેની ઉપસ્થિતિમાં યોજાયો હતો.

દર્શન ફાઉન્ડેશન એવોર્ડ-૨૦૧૪ના વર્ષ માટે ‘દર્શક સાહિત્ય એવોર્ડ’ માટે વરિષ્ઠ સર્જક શ્રી લાભશંકર ઠાકરનું નામ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. તેમને અભિનંદન. અને ‘શિક્ષણ એવોર્ડ પ્રયોગશીલ કેળવણીકાર શ્રી ચૈતન્ય ભટ્ટની સંસ્થા ‘લોકમિત્રા’ને આપવાનું ઠરાવેલું છે. તેમને અભિનંદન. એવોર્ડ અર્પણનો કાર્યક્રમ ઢેઢુકી ગામે યોજવામાં આવશે.

ક. લા. ગુર્જરીના ઉપક્રમે શ્રી દ્વિરેકભાઈ રાજ દ્વારા પુરસ્કૃત સ્વ. વિરેનભાઈ કલ્યાણજીભાઈ રાજ પોપટ સ્મૃતિ ગિરાગુર્જરી પારિતોષિક વિતરણ સમારંભ ભાવકોની ભરપૂર હાજરીમાં જુહુ જાગૃતિ હોલ ખાતે સંપન્ન થયો. આ પ્રસંગે સાંજે કવિ સંમેલન યોજાયું હતું જેમાં સર્વશ્રી સેજલ શાહ, માલા કાપડિયા, નીરવ વ્યાસ, ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’ અને સુરેશ ઝવેરીએ કાવ્યપઠન કર્યું હતું. વળી આ સંસ્થા દ્વારા મોહનભાઈ પટેલનાં બે પુસ્તકો ‘ધન્ય ધરા ચરોતરની ભાગ-૨’, ‘યુગચેતના પર હસ્તાક્ષર’ અને ડૉ. યશવંત ત્રિવેદીનાં ચાર પુસ્તકો ‘પ્રજ્વલિત ઉત્તેજના’, ‘ડૉ. યશવંત ત્રિવેદીની અનિર્વચનીય સાહિત્યસૃષ્ટિ’, ‘વિશ્વની અમર વિભૂતિઓ’ અને ‘વિશ્વના અમર સર્જકો’નું

લોકાર્પણ શ્રીમતી જયવંતીબહેન મહેતાના હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી વિદ્યાગુરુ ફાઉન્ડેશન - પર્વપંચમી

શ્રી વિદ્યાગુરુ ફાઉન્ડેશનના ઉપક્રમે સાવરકુંડલા ખાતે તા. ૬ અને ૭ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૫ના રોજ પ્રેરણાપર્વ, નાટ્યપર્વ, કાવ્યપર્વ, મંગલ પ્રારંભપર્વ અને સાહિત્ય-શિક્ષણ સન્માનપર્વ રૂપે પર્વ પંચમીનું આયોજન થયું હતું. આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત તા. ૬ના રોજ સવારે શ્રી જય વસાવડા તથા શ્રી અંકિત ત્રિવેદીએ યુવા પેઢીને પ્રેરક વાતો કરી. સાંજે મુંબઈનું સફળ નાટક 'જયશ્રી કૃષ્ણ Darling' રજૂ થયું. તા. ૭ના રોજ પૂ. મોરારિબાપુની પાવન નિશ્રામાં 'શ્રી લલ્લુભાઈ શેઠ આરોગ્ય મંદિર'ના કેટલાક નિ:શુલ્ક આરોગ્ય વિભાગોનું લોકાર્પણ થયું. સવારે 'કાવ્યપર્વ' અંતર્ગત સર્વશ્રી સૌમ્ય જોશી, હિતેન આનંદપરા, મુકેશ જોશી, ગૌરાંગ ઠાકર, ભરત ભટ્ટ 'પવન', અનિલ ચાવડા, સ્નેહી પરમાર વગેરેએ સ્વરચિત કાવ્યોની પ્રભાવક રજૂઆત કરી. કાવ્ય સંમેલનનું સંચાલન શ્રી મિલિન્દ ગઢવીએ કર્યું હતું. સન્માન પર્વ અંતર્ગત પૂ. મોરારિબાપુના વરદહસ્તે સ્વ. નાનાભાઈ જેબલિયા સ્મૃતિ સાહિત્ય પુરસ્કાર (૨૦૧૫) સન્માન્ય સાહિત્યકાર કવિશ્રી સ્નેહી પરમારને અર્પણ થયો, શ્રી મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' સાહિત્ય સન્માન (૨૦૧૫) સન્માન્ય સાહિત્યકાર શ્રી મનસુખ સલ્લાને અર્પણ થયો, શ્રી લલ્લુભાઈ શેઠ શિક્ષણ સન્માન (૨૦૧૫) સન્માન્ય શિક્ષકશ્રી હર્ષદ બધેકાને અર્પણ થયો. આ પ્રસંગે સ્થાનિક મહાનુભાવો ડૉ. કિરીટભાઈ આચાર્ય, ડૉ. પ્રફુલ્લભાઈ તથા ઇન્દિરાબહેન શાહ અને શ્રી તેજસ એમ. જોશીનું વિશેષ સન્માન તેમની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ બદલ કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે સાહિત્યકારો, સહભાવકો તથા સ્થાનિક મહાનુભાવોની મોટી સંખ્યામાં ઉપસ્થિતિ રહી હતી. પૂ. બાપુએ મંગલ ઉદ્બોધન કર્યું હતું. સંચાલન પ્રણવ પંડ્યાએ કર્યું હતું. સન્માનિત બંને મહાનુભાવોનો પરિચય સર્વશ્રી મનોહર ત્રિવેદી તથા અજય પાઠકે આપ્યો હતો.

સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીનો બાળસાહિત્ય પુરસ્કાર

૨૦૧૪ના વર્ષ માટે સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીનો બાળસાહિત્ય પુરસ્કાર ડૉ. ઈશ્વર પરમારને એનાયત થયો છે.

આ અંકના લેખકો

Gunjan Gandhi : Santakatu, I G / 3100180 Finland

- ગોરધન ભેસાણિયા : મુ. મોરઝર, વાયા ચલાલા, તા. ધારી, જિ. અમરેલી-૩૬૫૬૩૦
જલન માતરી : 'નશેમન', ૧, રાયખડ દરવાજા પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ધીરુ પરીખ : 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
નલિન રાવળ : ૧૦/એ, સત્તરતાલુકા સોસાયટી, નવજીવન પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
નયના દલાલ (આવરણ) : આર/૪, સારથી રો હાઉસ, પસાભાઈ પટેલ પાર્ક, રેસકોર્સ, સર્કલ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭
પીયૂષ ઠાકર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, રિદ્ધિવિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, રેફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭
પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ.ઓ.સી. કોલોની રોડ, વીરમગામ, જિ. અમદાવાદ-૩૮૨૧૫૦
પ્રવીણ ગઢવી : 'આસવલોક', ૪૬૬/૨, સેક્ટર-૧, ગાયત્રી મંદિર પાછળ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૧
બાબુ દાવલપુરા : C/o. અનિલ પટેલ, 'સાજ', અભિષેક ફ્લેટ સામે, ૮, ગોકુલવાડી, ડો. કુરિયન એન્કલેવ, આણંદ-૩૮૮૦૦૧
ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ : ૧૩, કૃષ્ણ સોસાયટી, બાવીસગામ વિદ્યાલય પાસે, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
મનસુખ સલ્વા : સી/૪૦૩, સુરેણ એપાર્ટમેન્ટ, દેવાશિષ સ્કૂલ સામે, જજસ બંગલા વિસ્તાર, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
મનોહર ત્રિવેદી : 'પ્રણવ', સૂર્યનગર, ઢંસા (જંકશન), જિ. ભાવનગર ૩૬૪૭૪૦
રમણીક સોમેશ્વર : સી/૨, સંસ્કૃત ટેનામેન્ટ્સ, સી. એન. વિદ્યાલય સામે, ગોત્રી, સુભાનપુરા, વડોદરા-૩૮૦૦૨૩
રશીદ મીર : ૧૫૫, સબીના પાર્ક, આજવા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૮
રાજેન્દ્ર પટેલ : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિમ્મતલાલ પાર્ક પાસે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
લાભશંકર ઠાકર : સી-૧૮, જલદર્શન સોસાયટી, પાંચમે માળ, એચ. કે. કોલેજ પાસે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
શ્રદ્ધા ત્રિવેદી : ૨૮૨/૧૮૨૪, સુભાષનગર, ગુ.હા. બોર્ડ, ચાંદખેડા, અમદાવાદ-૩૮૨૪૨૪
સતીશ વૈષ્ણવ : ૭/એ, મનદીપ ફ્લેટ, હીરાબાગ, આંબાવાડી બજાર, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
સંજય ચૌધરી : સી/૧૦, પૂર્ણેશ્વર, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
હરીશ મીનાશ્રુ : 'સુમિરન', ૮/એ, સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫, જિ. આણંદ

'ગુર્જર' પ્રકાશિત ગુજરાતી સાહિત્યના ગૌરવગ્રંથો

અકૂપાર	નવલકથા	ધ્રુવ ભટ્ટ	200
આપણો ઘડીક સંગ	નવલકથા	દિગ્વીશ મહેતા	140
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (સંકલિત)	વાર્તાઓ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	300
ધૂમકેતુનાં વાર્તારત્નો	વાર્તાઓ	ધૂમકેતુ	150
સાહિત્ય-સ્વાધ્યાય	વિવેચન	ચિમનલાલ ત્રિવેદી, પ્રફુલ્લ રાવલ	200
નાટકો	નાટક	ક. મા. મુનશી	700
ગીતાજીનું ચિંતન	અધ્યાત્મ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	450
ગુજરાતનું પાટનગર :			
અમદાવાદ (ભા-1)	સંદર્ભ	રત્નમણિરાવ ભીમરાવ	950
અમદાવાદ : ઇતિહાસ			
અને અનુસંધાન	સંદર્ભ	ડૉ. ભારતી શેલત, રસેશ જમીનદાર	850
યોગ અને આરોગ્ય	યોગવિષયક	સ્વામી અધ્યાત્માનંદ	200
કેન્સર મટી શકે છે	આરોગ્ય	ડૉ. ચિરાગ એ. શાહ	400
હૈયાંનો હસ્તમેળાપ	દામ્પત્યલેખો	દિનેશ પાંચાલ	250
હેલો, મેંડમ !	મહિલા-લેખો	રોહિત શાહ	100
શ્વાસમાં વાગે શંખ	કાવ્યાસ્વાદ	દર્શના ધોળકિયા	225
ઉજાસ	પ્રેરકલેખો	મોહમ્મદ માંકડ	300
તમે યાદ આવ્યાં	હળવા ચરિત્રલેખો	વિનોદ ભટ્ટ	250
ભદ્રંભદ્ર અમર છે !	હાસ્યસાહિત્ય	રતિલાલ બોરીસાગર	130
ગુજરાત અર્ધશતાબ્દી અને...	સંદર્ભ	યશવંત મહેતા	175
રંગલાની રામલીલા	હળવી આત્મકથા	જયંતિ પટેલ 'રંગલો'	250
જ્યોતીન્દ્ર તરંગ	હાસ્યસાહિત્ય	જ્યોતીન્દ્ર દવે	225
જિબ્રાનનું જીવનદર્શન	પ્રેરક	અનુ. ધૂમકેતુ	180
વ્યક્તિઘડતર	પ્રેરક	ફાધર વાલેસ	100

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રત્નપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર

5, N.B.C.C. હાઉસ, સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫

ફોન : 26304259

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદી કિનારે, ટાઈમ્સ પાછળ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૯

ટેલિફોન (૦૭૯) ૨૬૫૮૭૯૪૯

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં નવાં પ્રકાશનો

સાહિત્યમાં દરિયો (૨૦૧૩)	સંપાદક પ્રફુલ્લ રાવલ, રાજેન્દ્ર પટેલ, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ	રૂ. ૨૭૫
‘વનેચર’ની વાગ્દંડી (૨૦૧૩)	સંપાદક પ્રફુલ્લ રાવલ	રૂ. ૧૪૦
ધૂળિયું (૨૦૧૩)	કરસનદાસ લુહાર	રૂ. ૬૦
પોયણું (૨૦૧૩)	રમેશ ત્રિવેદી	રૂ. ૧૪૦
ચાલો, રમીએ નાટક (૨૦૧૩)	સંપાદક વર્ષા અડાલજા	રૂ. ૧૪૦
મુખવટાના શહેરમાં (૨૦૧૩)	આશિત હેદરાબાદી	રૂ. ૧૦૦
પોળોના પાદરમાં (૨૦૧૩)	દિનેશ બી. પટેલિયા	રૂ. ૬૦
મેહુલો ગાજે ને માધવ નાચે (પુનર્મુદ્રણ ૨૦૧૪)	સંપાદન : ઉમાશંકર જોશી, રઘુવીર ચૌધરી	રૂ. ૬૦
દીઠે અડસઠ જાત્ર (પુનર્મુદ્રણ ૨૦૧૩)	દર્શના ધોળકિયા	રૂ. ૧૫૦
ગુજરાતી નવલિકાચયન (૨૦૧૦)	સંપાદક કંદર્પ ર. દેસાઈ	રૂ. ૧૨૦
ગુજરાતી નવલિકાચયન (૨૦૧૧)	સંપાદક જયેશ ભોગાવતા	રૂ. ૧૮૦
ગુજરાતી નવલિકાચયન (૨૦૧૩)	સંપાદક ગિરીશ ભટ્ટ	રૂ. ૧૨૦

પુસ્તકો અને મધુમક્ષિકા

પુસ્તકો આપણા વફાદાર સન્મિત્રો હોવાની સૂક્તિનું વજૂદ મને પ્રતીત થયું છે. વાયને મારા મનોમય કોશના, મારા વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશના સમૃદ્ધિવિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. મારાથી આજ દિન સુધી જે કંઈ વંચાયું છે તેનાથી અનેકગણું વાંચવાનું બાકી છે. જિંદગીભર વાંચતાંયે ન ખૂટે એવો વાચનનો અક્ષય ખજાનો છે. એ બધા વાચનનો પાર પામવામાં તો ૮૪ લાખ અવતાર પણ કદાચ ઓછા પડે !

આ પુસ્તકો કંઈ કાગળ-કલમની વસ નથી. માનવજીવનના ગહન અને વ્યાપક દર્શન-મનન-ચિંતન ને સર્જનનાં એ રસાત્મક સ્વાદિષ્ટ ફળો છે. જેઓ જીવી ગયા છે ને જેઓ જીવી રહ્યા છે એવા લેખકો-સર્જકોની સંવિત્તિના એ અક્ષરઆલેખો કે નકશાઓ છે. એ સર્વનો મર્મરસ મધુમક્ષિકાની રીતે ગ્રહણ કરતાં કરતાં જ આપણી ભીતર એક સરસ મધુપુટ રચાતો હોય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

પુસ્તક : અનેક પાસાને સમજવાની ચાવીઓ

જેમ સત્કર્મથી તેમ સદ્વાચન ને સદ્વિચારથી ચિત્તવિકાસ થાય છે એમ મને અનુભવે લાગ્યું છે. અધ્યયન-અધ્યાપન નિમિત્તે સંશોધન-સંપાદન-અનુવાદ નિમિત્તે મારાથી જે કંઈ વંચાયું તેને હું “સ્વાધ્યાયતપ” સમજું છું. જે વિષયનું આપણે વાંચીએ તે વિષયનું જ્ઞાન તો આપણું વધે જ, સાથે એ વિષય સાથે સંલગ્ન જીવનનાં અનેક પાસાંને સમજવાની ચાવીઓ પણ આપણને મળતી હોય છે.

જ્યારે કોઈ પુસ્તક હું વાંચું છું ત્યારે એ પુસ્તકના લેખક સાથે, એના મનોવિશ્વ સાથે, એના જીવન-સંદર્ભ સાથે હું સીધા સંબંધમાં મુકાઉં છું. તેથી કોઈ પણ સારા પુસ્તકનું વાચન મારે મન સત્સંગ-રૂપ બની રહે છે. સેમ્યુઅલ બેકેટનું “વેઈટિંગ ફોર ગોદો” વાંચતાં જુદા જ દેશકાળમાં થઈ ગયેલી અને કોઈ અલગ વિચારધારાને સંવેદના સાથે કામ પાડતી એક સર્જક પ્રતિભાનો, પરોક્ષ રહેલા મને જે રીતે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને હું વાચનના ચમત્કાર રૂપે જોઉં છું. જાતભાતના સદ્વાચને મારા વ્યક્તિત્વનો – મારા સંવિતનો સીમાવિસ્તાર સધાય છે, મારો ચેતોવિસ્તાર થતો વરતાય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

માય ડિયર જ્યુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા

લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક’, ૩, શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩, હિલ ડ્રાઇવ, ભાવનગર-૨

આજની ગુજરાતી વાર્તાને માણવી છે ?

૧. રીયાલિટી શો - નવનીત જાની (નવો સંગ્રહ) રૂ. ૨૦૦/-
૨. સામા કાંઠાની વસ્તી (ઇનામી) નવનીત જાની - (અપ્રાપ્ય)
૩. ગજવામાં ગામ - (ઇનામી) મનોહર ત્રિવેદી - (અપ્રાપ્ય)
૪. નાતો - (ઇનામી) મનોહર ત્રિવેદી - રૂ. ૧૨૦/-
૫. જીવ - (આઠમી આવૃત્તિ) (ઇનામી) - માય ડિયર જ્યુ - રૂ. ૧૮૦/-
૬. સંજીવની - (ત્રીજી આવૃત્તિ) (ઇનામી) - માય ડિયર જ્યુ - રૂ. ૧૮૦/-
૭. મને ટાણા લઈ જાવ ! - (ઇનામી) - માય ડિયર જ્યુ - રૂ. ૧૪૦/-
૮. અત્તરગલી - ગિરીશ ભટ્ટ - રૂ. ૧૫૦/-
૯. સુગંધ - ગિરીશ ભટ્ટ - રૂ. ૧૫૦/-
૧૦. નિરુત્તર - બકુલ દવે - રૂ. ૧૫૦/-
૧૧. કીમેટોરિયમ - અજય ઓઝા - રૂ. ૧૫૦/-
૧૨. થુંબડી - સંજય ચૌહાણ - રૂ. ૧૫૦/-

: પ્રેરણાદાયી પ્રકાશનો :

૧. તોરણમાળ - મણિલાલ હ. પટેલ (નિબંધ) રૂ. ૨૨૫/-
૨. ઘરવખરી - મનોહર ત્રિવેદી (નિબંધ) રૂ. ૧૫૦/-
૩. તેઓ - મનોહર ત્રિવેદી (નિબંધ) રૂ. ૨૨૫/-
૪. અક્ષરોમાં આલ્બમ - નટવર આહલપરા (વ્યક્તિચિત્રો) રૂ. ૩૨૫/-
૫. આતા હૈ યાદ મુઝકો - ડૉ. હસમુખ નાગ્રેયા - રૂ. ૨૫૦/-
૬. શતાબ્દીના શિલ્પી - મહેન્દ્ર ગોહિલ - રૂ. ૧૫૦/-
૭. કેરડે ફૂટ્યાં ફૂલ - હીરજી ભીંગરાડિયા, ગોદાવરી ભીંગરાડિયા - રૂ. ૧૫૦/-

તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જ્યુ : ૯૮૯૮ ૯૬૯૬ ૨૬ - ૯૪૨૬ ૧૬૦૨ ૦૯

અવનીન્દ્ર : ૯૩૭૭૧૧ ૫૬૪૬ - ૯૬૨૪૬૯ ૫૬૪૬

Email : latoorprakashan@yahoo.com

Building Bonds

Pidilite Industries Ltd. Plot 10/11, Phase 1, GIDC

For more information visit our website at www.pidilite.com